

Politické
PERSPEKTIVE

2

2011

POLITIČKE PERSPEKTIVE
časopis za istraživanje politike

~

Izlazi tri puta godišnje

~

MEDUNARODNI SAV(J)ET

Florian Bieber (University of Graz), Xavier Bougarel (CNRS, Paris), Valerie Bunce (Cornell University), Nenad Dimitrijević (Central European University, Budapest), Jasna Dragović-Soso (Goldsmiths, University of London), Chip Gagnon (Ithaca College, NY), Eric Gordy (University College London), Stef Jansen (University of Manchester), Kevin Deegan Krause (Wayne State University), Keichi Kubo (Waseda University, Tokyo)

REGIONALNI SAV(J)ET

Damir Grubiša, Vukašin Pavlović, Zdravko Petak, Milan Podunavac, Zvonko Posavec, Žarko Puhovski, Milorad Stupar, Vučina Vasović, Ilija Vujačić, Nenad Zakošek

REDAKCIJA

Đorđe Pavićević (glavni urednik), Tonči Kursar (zamjenik urednika), Ana Matan, Dušan Pavlović, Nebojša Vladislavljević, Goran Čular

IZDAVAČI Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka, Fakultet političkih znanosti u Zagrebu i Udruženje za političke nauke Srbije

ZA IZDAVAČA

Ilija Vujačić, Fakultet političkih nauka, Beograd

ADRESE

Fakultet političkih nauka u Beogradu, Jove Ilića 165, Beograd
e-mail perspektive@fpn.bg.ac.rs
Fakultet političkih znanosti u Zagrebu, Lepušićeva 6, Zagreb
e-mail perspektive@fpzg.hr

~

Branka Janković Kursar (hrvatski), Aleksandar Belčević (srpski) (lektura i korektura), Goran Ratković (grafičko oblikovanje). Štampano u štampariji: *Čigoja štampa*, septembar 2011.

Tiraž: 500

~

© Sva prava zadržana.
ISSN 2217-561X

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

303.1

POLITIČKE PERSPEKTIVE: časopis za istraživanje politike / glavni urednik Đorđe Pavićević – 2011, br. 2 – .
– Beograd (Jove Ilića 165) : Fakultet političkih nauka : Udruženje za političke nauke Srbije ; Zagreb (Lepušićeva 6) : Fakultet političkih znanosti, 2011 – (Beograd : Čigoja štampa) . – 30 cm

Tri puta godišnje.
ISSN 2217-561X = Političke perspektive
COBISS.SR-ID 183446540

SADRŽAJ

[ČLANCI I STUDIJE]

Xavier Bougarel

OD KRIVIČNOG ZAKONA DO MEMORANDUMA:
UPOTREBE POJMA „GENOCID“ U KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

7

Aleksandar Molnar

PRUSKI PROSVEĆENI APSOLUTIZAM IZMEĐU PROSVETITELJSTVA
I DRŽAVNOG REZONA

25

Marta Zorko

KONFLIKTNI POTENCIJAL DOBROSUSJEDSKIH ODNOSA:
SLUČAJ HRVATSKE I SLOVENIJE

43

Dušan Pavlović

RACIONALNOST I POLITIKA:
JEDAN MOGUĆI NAČIN IZVOĐENJA KONCEPTA POLITIKE

63

[OSVRTI I PRIKAZI]

Dorđe Pavićević

DUTY TO RESPOND: MASS CRIME, DENIAL AND COLLECTIVE
RESPONSIBILITY/ DUŽNOST DA SE ODGOVORI. MASOVNI ZLOČIN,
PORICANJE I KOLEKTIVNA ODGOVORNOST

93

Goran Čular

PARTY POLITICS IN THE WESTERN BALKANS

97

Tonči Kursar

EPOHA S ONE STRANE LEVICE I DESNICE

101

Vladimir Cvijanović

KRIZA I EKONOMSKA POLITIKA:
POLITIKA I EKONOMIJA RAZVOJA HRVATSKE

107

~

UPUTE SURADNICIMA (HRVATSKA REDAKCIJA)

111

UPUTSTVO SARADNICIMA (SRPSKA REDAKCIJA)

113

ČLANCI I STUDIJE

OD KRIVIČNOG ZAKONA DO MEMORANDUMA

UPOTREBE POJMA „GENOCID“ U KOMUNISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

---

*Xavier Bougarel*¹

REZIME

Tokom osamdesetih godina u Jugoslaviji, sećanja na Drugi svetski rat su bila instrumentalizovana kako bi hranila uzajamne strahove i mržnje. Takođe je poznato da su u isto vreme, srpski nacionalisti kvalifikovali kao „genocid“ ne samo pokolje počinjene od strane hrvatskih ustaša između 1941-1945, već i situaciju u kojoj se nalazila srpska populacija na Kosovu. Takva politička instrumentalizacija termina genocid ne može biti pravilno shvaćena bez osvrta na njegove definicije i primene u toku prethodnih decenija. Takva perspektiva omogućuje ne samo da tačnije identifikujemo poreklo određenih semantičkih nepreciznosti, već i da sagledamo kako se u jugoslovenskom slučaju artikuliše pravna i historiografska logika, kao i istorijske procese svojstvene jugoslovenskom prostoru i one zajedničke celom evropskom kontinentu. U tekstu se najpre analizira pravna definiciju pojma genocid korišćenu od strane jugoslovenskih vlasti u prvoj posleratnoj deceniji, zatim upotreba ovog pojma od strane Vladimira Dedijera i njegovog Odbora za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije, a potom i njegova upotrebu od strane određenih prestavnika Srpske pravoslavne crkve. Na kraju, ovaj tekst se bavi generalizacijom upotrebe ovog pojma u okviru srpskih nacionalističkih krugova krajem osamdesetih godina.

KLJUČNE REČI: nacionalizam, sećanje na Drugi svetski rat, genocid, Vladimir Dedijer, Srpska pravoslavna crkva

Opšte je poznato da su, u Jugoslaviji osamdesetih godina, sećanja na Drugi svetski rat bila instrumentalizovana kako bi hranila uzajamne strahove i mržnje. Takođe je poznato da su u isto vreme, srpski nacionalisti

1 Ksavije Bougarel je istraživač u Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS), Paris

kvalifikovali kao „genocid“ ne samo pokolje počinjene od strane hrvatskih ustaša između 1941-1945, već i situaciju u kojoj se nalazila srpska populacija na Kosovu.

Međutim, takva politička instrumentalizacija pojma „genocid“ ne može biti shvaćena bez osvrta na njegove definicije i upotrebe tokom prethodnih decenija. Takva perspektiva omogućuje ne samo da tačnije identifikujemo poreklo određenih semantičkih nepreciznosti, već i da sagledamo kako se u jugoslovenskom slučaju artikuliše pravna i istoriografska logika, kao i istorijske procese svojstvene jugoslovenskom prostoru i one zajedničke celom evropskom kontinentu.

U ovom tekstu ćemo prvo analizirati odnose između pojmova „ratni zločin“ i „genocid“ u zvaničnom diskursu jugoslovenskih vlasti. Zatim ćemo se osvrnuti na upotrebu pojma „genocid“ kod određenog broja srpskih aktera počev od sedamdesetih, a na kraju ćemo se baviti njegovom generalizacijom krajem osamdesetih.

PARADOKS ZVANIČNOG DISKURSA: ŠIROKA DEFINICIJA ZA OGRANIČENU UPOTREBU

Prema najozbiljnijim procenama, Drugi svetski rat je odneo više od milion žrtava na jugoslovenskom prostoru, što je skoro 6% od ukupne populacije, a najpogođenije grupe bile su one koje su bile predmet politike istrebljenja ili represalija visokog stepena, to jest Jevreji (74% ubijene jevrejske populacije) i, među južnoslovenskim nacijama, Muslimani (8,1%) i Srbi (7,3%)². Dakle, da bi se razumeo način na koji će komunistička Jugoslavija upotrebljavati pojmove *ratni zločin* i *genocid*, treba imati na umu ekstremnu brutalnost rata u ovom delu Evrope. Sa jedne strane, borbe između okupacionih sila, lokalnih kvislinških formacija, komunističkih partizana i antikomunističkih pokreta otpora su praćene brojnim represalijama. Najpoznatiji primer je streljanje hiljade talaca od strane nemačke vojske u Kragujevcu (Srbija) u oktobru 1941. Sa druge strane, nemačkoj težnji da istrebi jevrejsku i romsku populaciju ili da germanizuje Sloveniju proterujući slovenačku populaciju, dodaju se i drugi lokalni projekti, kao na primer onaj hrvatskih ustaša da očiste Nezavisnu državu Hrvatsku (NDH) od srpske populacije, i onaj srpskih četnika da stvore „homogenu Srbiju“. Koncentracioni logor Jasenovac, u kome je

2 Vidi Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989, str. 74. Procenat ubijene jevrejske populacije je izračunat na osnovu podataka koje je obezbedio Vladimir Žerjavić. Treba reći da su u Bosni i Hercegovini Srbi bili proporcionalno više pogođeni (11,9%) nego Muslimani (7,5%).

ubijeno između 60.000 i 100.000 ljudi, od čega većina Srba³, ostaje glavni simbol ustaške politike, isto kao što pokolji muslimanske populacije u istočnoj Bosni simbolizuju politiku četničkog pokreta. Posle pobeđe u ratu, Komunistička partija Jugoslavije se razračunava sa svojim protivnicima pre svega upotrebom sličnih nasilnih metoda, kao što ilustruju pokolj nekoliko desetina hiljada hrvatskih vojnika i civila maja 1945. u Blajburgu (na slovensko-austrijskoj granici) i proterivanje nemačke i italijanske manjine.

Ovakvu brutalnost rata delimično objašnjava zašto 1949. Godine Albert Vajs, predstavnik Jugoslavije u Ninberškom procesu, piše da „su juče vršili nad našim (jugoslovenskim) narodima masovna genocidna dela, pored nemačkih fašista, još i italijanski, mađarski, austrijski fašisti, a isto tako i ustaški i četnički zločinci“. Upotreba pojma „genocid“ se, dakle, prema ovom autoru, ne ograničava samo na istrebljenje Jevreja. Ali ova formulacija takođe pokazuje političku težnju za afirmacijom zajedničke sudbine južnoslovenskih naroda, i težnju da se izjednače svi zločini počinjeni od strane okupatora i lokalnih „kvislinga“. U istom članku⁴, Vajs analizira debate koje su vođene 1948. godine prilikom usvajanja Konvencije UN-a o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. U tom kontekstu, on priznaje da su nacistički zločini nešto novo i neuporedivo, ali ipak procenjuje da je „genocid u stvari nova reč za pojam koji nije nepoznat u istoriji čovečanstva“, uzimajući za primere istrebljenje američkih Indijanaca, kolonijalna zverstva, pogrome carističke Rusije i pokolj Jermena od strane Osmanlija. Uz opšte odobravanje definicije koja je data od strane Konvencije UN-a, on ipak smatra da „genocid u užem smislu znači fizičko i biološko uništenje određene grupe, ali u širem smislu genocid je i sistematsko nasilno uništavanje osnovnih kulturnih dobara grupe, čak ako se ona fizički direktno ne istrebljuje“. Vajs žali što Konvencija UN-a „ne obuhvata pojam genocida protiv kulture“, jer je „prošlost isuviše dokazala postojanje i sve opasnosti te vrste genocida“, i time se pridružuje stanovištu koje su u to vreme podržavale sve komunističke zemlje⁵.

3 Videti Nataša Mataušić, *Jasenovac 1941-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, Biblioteka Kameni cvijet, 2003) p. 116-123.

4 Albert Vajs, *Zločin genocida u međunarodnom pravu*, Međunarodni problemi, god. I, br. 1, april 1949, str. 55-82.

5 Vidi Johannes Morsink, „Cultural Genocide, the Universal Declaration and Minority Rights“, *Human Rights Quarterly*, god. XXI, br. 4, novembar 1999, str. 1009-1060. O poziciji jugoslovenske delegacije tokom debata o Konvenciji iz 1948, vidi takođe Matthew Lippman, „The 1948 Convention on the Prevention and the Punishment of the Crime of Genocide : Forty-Five Years Later“, *Temple International and Comparative Law Journal*, god. VIII, br. 1, proleće 1994, str. 1-84. Zahvaljujem se Christianu Moeu i Wibke Timmermanu što su mi ukazali na ove članke.

Angažman jugoslovenskih vlasti u prilog prihvatanja široke definicije genocida ne završava se 1948. godine. Komunistička Jugoslavija ratifikuje Konvenciju UN-a 1950, i naredne godine uvodi genocid u svoj krivični zakon. Tako, član 124 novog jugoslovenskog krivičnog zakona definiše genocid na sledeći način:

„Ko u nameri da potpuno ili delimično uništi neku nacionalnu, etničku, rasnu ili versku grupu, vrši ubistva ili teške povrede tela ili vrši teško narušavanje fizičkog ili duševnog zdravlja članova grupa ili prisilno raseljavanje stanovništva, ili stavi grupu u takve životne uslove koji dovode do potpunog ili delimičnog istrebljenja grupe, ili primeni mere kojima se sprečava rađanje između pripadnika grupe, ili vrši prisilno preseljenje dece u drugu grupu, kazniće se strogim zatvorom najmanje pet godina ili smrtnom kaznom⁶.“

Ova definicija genocida je u najvećem delu inspirisana definicijom datom u članu 2 Konvencije UN-a, ali sadrži i nekoliko razlika. Najznačajnije razlike odnose se na prisilno raseljavanje stanovništva, koje član 124 spominje kao mogući oblik genocida, i one vezane za stanovište da istrebljenje grupe usled izloženosti određenim životnim uslovima, ne podrazumeva samo izloženost nepodnošljivim fizičkim uslovima. Na taj način otvaraju se vrata pojmu „kulturni genocid“. Sa druge strane, kako beleži Vladan Vasiljević⁷, krivično pravo Jugoslavije ne dodeljuje stvarnu pravnu vrednost pojmu „zločin protiv čovečnosti“: Član 124 je uključen u poglavlje pod naslovom „Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava“, ali se članovi koji slede odnose na ratne zločine protiv civila (član 125), protiv ranjenih i bolesnih (član 126) i protiv ratnih zarobljenika (član 127), i predviđaju kazne identičnim onima u članu 124. U jugoslovenskom krivičnom pravu dominantan pojam ostaje ratni zločin, kako to potvrđuje i pravna praksa.

Naime, volja jugoslovenskih vlasti da promovišu širu definiciju pojma „genocida“ je zapravo, u suprotnosti sa njegovim potpunim odsustvom u jugoslovenskoj pravnoj praksi. Naravno, ovo je pre svega zbog činjenice da je većina procesa ratnih zločina vršena između 1945. i 1948, i da se na njih primenjuje zakon o krivičnim delima protiv naroda i države usvojen u aprilu 1945. U tom zakonu, dva centralna pojma su „izdaja“ i „ratni zločin“: oni se na primer mogu naći 1946. u procesu protiv Draže Mihailovića, bivšeg glavnog komandanta četničkog pokreta, optužen, između ostalog,

6 Član citiran u Aleksandar Levi, „Krivična dela protiv čovečnosti i međunarodnog prava iz aspekta jugoslovenskog zakonodavstva“, *Jevrejski almanah*, god. X-XI, 1963/1964, str. 103-128. Krivični zakon iz 1976. uzima ovu definiciju genocida u svom članu 141, ali razlikuje davoce naređenja i izvršioce.

7 Vladan Vasiljević, *Zločin i odgovornost. Ogled o međunarodnom krivičnom pravu i raspadu Jugoslavije*, Beograd, Erinije, 1995, str. 70.

da je saradivao sa okupacionim silama i da je „izdavao naređenja svojim komandantima da uništavaju Muslimane (koje je on nazivao Turcima) i Hrvate (koje je on izjednačavao sa ustašama)“⁸. Ovaj proces u punom svetlu pokazuje da jugoslovensko vojno pravosuđe na isti nivo stavlja ubistva ratnih zarobljenika i pokolje civila, pa specifičnost ovih poslednjih ostaje ili zanemarena ili namerno prećutana. Odsustvo ovog razlikovanja može objasniti zašto jugoslovenski sudovi nastavljaju da se oslanjaju na istu definiciju ratnog zločina i u presudama ratnih zločina u procesima nakon 1951. godine⁹. Na isti način, 1951. godine jugoslovenske vlasti upotrebljavaju kvalifikaciju „zločin“ kako bi od američkog pravosuđa zahtevali ekstradiciju Andrije Artukovića, bivšeg ministra unutrašnjih poslova NDH i, kao takvog, odgovornog za deportaciju jevrejske, romske i srpske populacije. Samo ta kvalifikacija je u skladu sa konvencijom o ekstradiciji potpisanom 1901. godine između SAD i Srbije. Pitanja koja se pojavljuju u vezi sa validnošću ove konvencije i „političkom“ prirodom zločina za koje se tereti Artuković, pokreću dugu pravnu borbu, koja na kraju dovodi do odbijanja zahteva za ekstradiciju 1959. godine.

Sa druge strane, kako konstatuje Volfgan Hepken (*Wolfgang Höpken*), zvanična posleratna istoriografija dodeljuje samo sekundarno mesto zločinima iz Drugog svetskog rata: „Zvanično sećanje na rat je ponudilo društvu jednu sliku koja je učinila mogućim da se u određenoj meri prećute bolna iskustva građanskog rata. Ono je prebacivalo krivicu i odgovornost na politički marginalizovanog „kласnog neprijatelja“ i čak oslobodilo društvo od suočavanja sa prošlošću – to je bila ponuda u cilju integracije, koja je očigledno bivala široko prihvaćena u društvu“¹⁰. Zvanična istoriografija ne prećutkuje u potpunosti zločine iz Drugog svetskog rata: jedino oni koji su počinjeni od strane partizana ostaju tabu tema, dok se oni koje su počinili njihovi protivnici ističu, pa čak i preuveličavaju. Na primer, zvanični broj od 700.000 žrtava samo u logoru Jasenovac služi, između ostalog, da pruži potporu ukupnom broju žrtava od 1.700.000, na osnovu kog komunistička Jugoslavija utemeljuje svoj zahtev za reparaciju Nemačkoj. Ali jugoslovenski istoričari insistiraju na ideološkim dimenzijama rata više nego na njegovim etničkim dimenzijama, i na heroizmu boraca radije nego na

8 *Izdajnik i ratni zločinac Draža Mihailović pred sudom* (reprint), Beograd, Multinacionalni fond kulture Beograd, 2005, str. 38.

9 U zborniku dokumenata objavljenom 1997, Mustafa Bisić citira više presuda donetih pedesetih i šezdesetih godina na osnovu člana 125, ali nijednu koja se oslanja na član 124. Vidi Mustafa Bisić, *Ratni zločin i genocid (zbirka pravnih dokumenata i sudska praksa)*, Sarajevo, ZAP Biblioteka, 1997, str. 167-170.

10 Wolfgang Höpken, „Kriegserinnerung und Kriegsverarbeitung auf dem Balkan. Zum kulturellen Umgang mit Kriegserfahrungen in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert“, *Südosteuropa-Mitteilungen*, god. XLI, br. 4, 2001, str. 371-389, str. 386.

patnjama civila. Takođe, u izdanju *Enciklopedije Jugoslavije*, koje se pojavljuje u prvim posleratnim decenijama, pod odredicom „Jasenovac“ piše: „u jasenovački logor odvođeni su 1941-45. antifašisti Srbi i Hrvati, zatim Jevreji i Cigani“¹¹. Rasna dimenzija ustaške politike ostaje dakle u drugom planu. Na isti način, jugoslovenski istoričari se trude da sva nasilja masovnog karaktera postave na isti nivo. *Enciklopedija Jugoslavije* navodi da „teror četnika nad narodom, po žestini i svireposti, ne zaostaje za terorom i zločinima koje su u našoj zemlji izvršili fašistički okupatori“¹². Na posletku, upotrebljena terminologija je nasleđena iz ratnog vremena i posleratnih procesa („pokolj“, „zločin“, „istrebljenje“, itd.), a ne iz Konvencije UN-a. Odsustvo pojma „genocid“ u zvaničnoj historiografiji Drugog svetskog rata otuda i nije iznenađenje. *Enciklopedija Jugoslavije* ne uključuje odrednicu „Genocid“, a odrednica „Jevreji u Jugoslaviji“ ukazuje, bez drugog komentara da je „od 76.000 Jevreja u predratnoj Jugoslaviji, 60.000 ubijeno u logorima i izvan njih“¹³. Trebalo je sačekati 1980. godinu kako bi Savez jevrejskih opština Jugoslavije objavio knjigu pod naslovom *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*¹⁴.

EMIGRACIJA, AKADEMICI I SVEŠTENSTVO: O POREKLU SRPSKOG DISKURSA O GENOCIDU

Kad jugoslovenske vlasti negoduju na upotrebu pojma „genocid“, srpska dijaspora ga odmah prigrabi: na podsticaj vladike Nikolaja Velimirovića, srpske organizacije u Sjedinjenim američkim državama se mobilišu kako bi postigle priznanje ustaškog genocida. 1950. godine upućuju Ujedinjenim nacijama *Memorandum o zločinima genocida počinjenim protiv srpskog naroda od strane vlade „Nezavisne države Hrvatske“ tokom Drugog svetskog rata*¹⁵. U godinama koje slede, srpske emigrantske organizacije, zajedno sa jevrejskim organizacijama, zalažu se da američke vlasti ratifikuju Konvenciju UN-a¹⁶. Ovo rano korišćenje pojma „genocid“ od strane

11 „Jasenovac“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga IV (Hil-Jugos)*, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 467.

12 „Četnici u drugom svetskom ratu“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga II (Bosna-Dio)*, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1956, str. 572-587, str. 580.

13 „Jevreji u Jugoslaviji“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga IV (Hil-Jugos)*, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ, 1960, str. 488-491, str. 491.

14 Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945. Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980.

15 Vjekoslav Perica, *Balkan Idols. Religion and Nationalism in Yugoslav States*, Oxford, Oxford University Press, 2002, str. 29.

16 Binoy Kampmark, „Shaping the Holocaust: The Final Solution in US Political Discourses on the Genocide Convention 1948-1956“, *Journal of Genocide Research*, god. VII, br. 1, mart

srpske dijaspore delimično objašnjava njegovu pojavu u Srbiji osamdesetih godina, naročito od strane određenih predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Ali upotreba pojma „genocid“ u srpskom historiografskom i političkom rečniku mora se takođe posmatrati i u svetlu opšte revizije sećanja na Drugi svetski rat koja se dešavaju na celom evropskom kontinentu.

Od šezdesetih godina pitanje civilnih žrtava rata zapravo dobija sve veći značaj u sećanjima i komemoracijama Drugog svetskog rata. Ajhmanov proces 1961. godine bez sumnje igra važnu ulogu u toj evoluciji: prema Emilu Kerenjiju, „termini koji se najčešće povezuju sa holokaustom, kao što su Aušvic, logori smrti, krematorijumi, „konačno rešenje“, šest miliona, i ostali koje danas uzimamo zdravo za gotovo, ulaze u uporebu u javnoj sferi Jugoslavije tek posle hapšenja Adolfa Ajhmana i povećanog broja reportaža o njegovom slučaju“¹⁷. Ajhmanov proces ima utoliko više odjeka u Jugoslaviji ukoliko jugoslovenske vlasti pokušavaju da se oslanjaju upravo na njega kako bi obnovili svoj zahtev za ekstradiciju Artukovića. Takođe, zahtevi upućeni Nemačkoj 1964. i 1965. godine da izglasa nezastarivost ratnih zločina, podstiču među jugoslovenskim pravnicima neočekivan interes za pitanja ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti. U jugoslovenskom slučaju, međutim, ponovno otkriće civilnih žrtava u vezi je s popisom žrtava rata koji Savezni institut za statistiku pokreće 1964. godine. Sa ciljem da opravda zahteve za reparaciju upućene Nemačkoj, ovaj popis uspeva da utvrdi „samo“ 597.323 civilne i vojne žrtve, dok je zvanični broj 1.706.000 mrtvih. Sam Savezni institut za statistiku navodi da ovaj popis obuhvata samo 56 do 59% žrtava rata, i njegovi rezultati se drže u tajnosti sve do 1990. godine¹⁸. Na lokalnom nivou, međutim, on je idealna prilika da se prave spiskovi lokalnih žrtava na osnovu kojih se u narednim godinama i decenijama podižu brojni spomenici posvećeni „palim borcima“ i „žrtvama fašističkog terora“. Ova nova generacija spomenika uključuje spiskove imena žrtava, tako da je u multietničkim sredinama olakšano utvrđivanje njihove nacionalnosti i donošenje zaključaka o ponašanju i sudbini svake etničke zajednice za vreme rata¹⁹.

Takođe, od šezdesetih godina počinje da se ispoljava novi interes za koncentracione logore, što potvrđuje pojava više radova posvećenih ustaškim

2005, str. 85-100, str. 90.

17 Emil Kerenji, *Jewish Citizens of Socialist Yugoslavia: Politics of Identity in a Socialist State 1944-1974*, PhD dissertation, University of Michigan, 2008, str. 195.

18 Srđan Bogosavljević, „Nerasvetljeni genocid“, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata. Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, Beograd, Republika, 1996, str. 159-170.

19 O slučaju Srebrenice, videti Ger Duijzings, „Commemorating Srebrenica: Histories of Violence and the Politics of Memory in Eastern Bosnia“, u Xavier Bougarel, Elissa Helms et Ger Duijzings (eds.), *The New Bosnian Mosaic. Identities, Memories and Moral Claims in a Post-War Society*, Aldershot, Ashgate, 2007, str. 141-166.

logorima²⁰, otporu u logorima²¹ i masivnim deportacijama srpske dece s Kozare u zapadnoj Bosni²². Tokom šezdesetih godina u Jasenovcu su sprovedene delimične ekshumacije masovnih grobnica, podignuti spomenik i muzej, a jugoslovenske vlasti učestvuju i u ceremonijama koje organizuju porodice žrtava i preživelih. Ovaj povećani interes za logore utiče na to da se 1982. godine pokretane važan istraživački projekat pod naslovom *Jugoslaveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu*. Projekat vodi Institut za savremenu istoriju iz Beograda, a u njemu učestvuju istraživački instituti iz svih republika, u vreme kad se već širi jaz između srpskih i hrvatskih istoričara u tumačenju događaja iz Drugog svetskog rata²³. Od 25. do 27. oktobra 1989. godine, organizovana je velika konferencija u Jasenovcu, na kojoj se raspravljalo o napredovanju projekta, ali ona brzo postaje prostor za žustre rasprave između srpskih i hrvatskih istoričara, tako da raspad Jugoslavije dve godine kasnije, doprinosi obustavljanju ovog projekta²⁴.

Počev od šezdesetih godina, ponovno otkriće civilnih žrtava iz Drugog svetskog rata, pojačan interes za logore, rascepanost sećanja i tumačenja Drugog svetskog rata po etničkim linijama predstavljaju faktore koji idu na ruku uvođenju pojma „genocid“ u srpski historiografski i politički rečnik. Ali to uvođenje u rečnik je, konkretno, i rezultat delatnosti nekih pojedinačnih i institucionalnih aktera. Centralna uloga pripada Vladimiru Dedijeru, istoričaru i članu Srpske akademije nauka i umetnosti²⁵, bivšem diplomati koji je u okviru jugoslovenske delegacije učestvovao u pregovorima u vezi sa Konvencijom UN. On 1966. godine postaje sekretar Raselovog suda, osnovanog od strane renomiranih intelektualaca kao što su Bertrand Rasel (*Bertrand Russell*) i Žan Pol Sartr (*Jean-Paul Sartre*), kako bi se „osudili“ ratni zločini u Vijetnamu. U ovom svojstvu, Dedijer igra važnu ulogu pri kvalifikaciji ovih zločina kao „genocida protiv vijetnamskog naroda“ 1967. godine. Takođe, 1976. godine on doprinosi osudi „kulturnog genocida“ čije

20 Videti na primer Mirko Peršen, *Ustaški logori*, Zagreb, Stvarnost, 1966.

21 Dušan Azanjac, Ivo Frol i Đorđe Nikolić (ur.), *Otpor u žicama: sećanja zatočenika*, Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1969.

22 Dragoje Lukić, *Rat i djeca Kozare*, Beograd, Narodna knjiga, 1979.

23 Videti između ostalog Kosta Nikolić, *Prošlost bez istorije. Polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961-1991*, Beograd, ISI, 2003, str. 203-373.

24 Institut za savremenu istoriju će, međutim, objaviti više monografija o pojedinačnim logorima u Jugoslaviji i inostranstvu.

25 Kako na jugoslovenskom prostoru, tako i širem sveta, Vladimir Dedijer je poznat po objavljivanju tekstova komunističkog disidenta Milovana Đilasa, 1953. godine i po pisanju kritičke biografije Maršala Tita 1981, ali mi se ovde nećemo baviti tim aspektima Dedijerovog rada.

su žrtve autohtoni narodi Latinske Amerike. U oba slučaja Raselov sud pribegava definiciji genocida koja je mnogo šira od one iz Konvencije UN, pa čak i dosta maglovita²⁶.

Dakle, nije iznenađujuće da je Dedijer prvi koji uvodi pojam „genocid“ u jugoslovensku istoriografiju. U Beogradu se 1972. godine pojavljuje *Istorija Jugoslavije*²⁷ koja podstiče brojne polemike, jer joj neki istoričari zameraju centralističku viziju jugoslovenske istorije. Zadužen za poglavlja koja pokrivaju XX vek, Dedijer piše povodom ustaške NDH da je ona „od Hitlera prihvatila i metode denacionalizacije drugih naroda, ne više samo putem asimilacije kulturnim genocidom, kako su to predlagali nacionalistički političari u ranjim epohama, nego nacionalizacijom teritorije, njenim temeljitim čišćenjem od svih pripadnika naroda osuđenih na uništenje, dakle čistim genocidom²⁸. On povodom četničkog pokreta procenjuje da je „desno krilo srpske buržoazije, na čelu s Dražom Mihailovićem i Milanom Nedićem, takođe primenjivalo hitlerovske koncepte genocida (čišćenje teritorija) nad Muslimanima i Hrvatima“²⁹. Na posletku, Dedijer ne ograničava pojam „genocid“ samo na Drugi svetski rat, već ga koristi i da bi kvalifikovao austrijsko-mađarsku politiku prema Srbima u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svetskog rata: prema njemu je „(austro-ugarska) namera genocida sprovedena sledećim zločinačkim radnjama: direktnim fizičkim istrebljenjem, prisilnom evakuacijom i koncentracionim logorima“³⁰. Dakle, Dedijer prihvata široku definiciju pojma „genocid“, koja pokazuje neke sličnosti sa definicijom koju je branila jugoslovenska delegacija tokom pregovora o Konvenciji UN-a.

Dedijerova upotreba pojma „genocid“ iz 1972. godine predstavlja usamljenu inicijativu bez izrazitijih posledica. Međutim, 1983. godine Dedijer u okviru Srpske akademije nauka i umetnosti osniva Odbor za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije u XX veku. Ovaj Odbor postavlja sebi za cilj istraživanje ne samo genocida protiv Srba u toku dva svetska rata, već i genocida nad Slovencima i Makedoncima u XX veku, genocida nad Muslimanima tokom Drugog svetskog rata, i „genocida na Kosovu od 1875. do 1987. godine“³¹. Članovi

26 O Raselovom sudu, videti Arthur Jay i Judith Apter Klinghoffer, *International Citizens' Tribunal*, New York, Palgrave, 2002.

27 Ivan Božić, Sima Ćirković, Milorad Ekmečić i Vladimir Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd, Prosveta, 1972.

28 Ibid., str. 467.

29 Ibid., str. 467.

30 Ibid., str. 395.

31 Vladimir Dedijer, „Uvod“, u Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Proterivanje Srba sa ognjišta 1941-1944 : svedočanstva*, Beograd, Prosveta, 1990, str. 7-13.

ovog Odbora objavljuju ekskluzivne radove o sudbini Srba tokom Drugog svetskog rata, logoru Jasenovac, vezama NDH i Vatikana i organizuju dve konferencije - o Jasenovcu (novembar 1988) i o genocidu protiv Srba tokom Drugog svetskog rata (oktobar 1991). Aktivnosti ovog Odbora su obeležene naprasitim karakterom njegovog predsednika i stalnim sukobima sa vodećim ličnostima Akademije nauka i Saveza komunista, barem do dolaska Slobodana Miloševića na vlast u septembru 1987. godine. U junu 1989. godine, Dedijer mu upućuje pismo u kome mu se zahvaljuje jer je omogućio održavanje konferencije o Jasenovcu: „I tu imam Vama da se zahvalim. Ja Vas ne ocenjujem prema programima i planovima, nego vrlo praktično. Dinastija Stambolić mi je zabranila skup, a kada ste Vi došli na čelo Srbije, on je održan³².“

Očigledno, Odbor za istraživanje građe o genocidu igra važnu ulogu u uvođenju pojma „genocid“ u srpski politički i historiografski rečnik. Tome doprinose i drugi akademici, poput Vasilija Krestića, koji 1986. objavljuje vrlo kontroverzan članak u kojem tvrdi da ustaški genocid vodi poreklo još iz XVII veka³³, ili Dimitrije Bogdanović, koji kao „genocid“ kvalifikuje nasilje Albanaca protiv Srba na kraju perioda otomanske vladavine³⁴. Zato ne čudi što se pojam „genocid“ konačno pojavljuje i u memorandumu Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine, u kome se evocira „fizički, politički, pravni i kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije“³⁵, a ekonomske i političke prilike u Srbiji vidi kao rezultat jedne antisrpske „revanšističke politike“, koja za krajnju posledicu ima „genocid“ nad srpskim narodom³⁶.

Međutim, da bi se shvatio način na koji će se pojam genocida upotrebljavati ne samo u cilju kvalifikovanja prošlih zločina, već i da opiše tekuću sudbinu srpskog naroda i pretnje sa kojima se suočava, potrebno je u analizu uvesti još jednu kategoriju aktera, predstavnike Srpske pravoslavne crkve³⁷. Zapravo, nakon albanskih protesta i njihove represije na

32 Pismo citirano u Milo Gligorijević, „Bravar nije bio bolji“, u Milo Gligorijević, *Ratni radovi*, Beograd, Svečanik, 2002, str. 308-316, str. 315.

33 Vasilje Krestić, „O genezi genocida nad Srbima u NDH“, *Književne novine*, br. 716, 15 septembar 1986, str. 1-5.

34 Dimitrije Bogdanović, *Knjiga o Kosovu*, Beograd, Književne novine, 1989, str. 183-194.

35 Kosta Mihailović, Vasilje Krestić (ur.), *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts – Answers to Criticisms*, Belgrade: SANU, 1995, str. 128

36 Ibid., str. 125. Treba reći da su više akademika koji su učestvovali na izradi memoranduma bili članovi Odbora za istraživanje građe o genocidu (Pavle Ivić, Miloš Macura, Radovan Samardžić), isto kao i Dobrica Ćosić, od mnogih smatran „duhovnim ocem“ Memoranduma.

37 Pisci igraju takode važnu ulogu u reaktivaciji sećanja na pokolje Drugog svetskog rata, ali ne i na širenje samog pojma „genocid“. Videti između ostalog Jasna Dragović-Soso, *Saviours of the Nation. Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London, Hurst, 2002, str. 104-108.

Kosovu 1981. godine, naglo se pogoršavaju odnosi između albanskih i srpskih zajednica u autonomnoj pokrajini. Već 1982. godine dvadeset i jedan sveštenik potpisuje u glavnim novinama Srpske pravoslavne crkve protestno pismo protiv iseljavanja Srba sa Kosova, potvrđujući da „se nad srpskim narodom na Kosovu postepeno vrši planski smišljeni genocid“³⁸. Isti termin „genocid“ je ponovo upotrebljen 1985. godine u peticiji pokrenutoj od strane lidera pokreta Srba na Kosovu³⁹, i 1987. godine od strane sinoda Srpske pravoslavne crkve⁴⁰. U tom periodu, verska štampa sve češće evocira temu genocida, objavljujući, na primer, opširan feljton arhimandrita Atanasija Jevtića pod naslovom „*Od Kosova do Jadovna*“⁴¹, i kvalifikujući politiku baštine opštine Sarajevo kao „kulturni i vjerski genocid nad pravoslavnim Srbima Sarajeva“⁴². Paralelno, počev od 1984. godine, Srpska pravoslavna crkva organizuje godišnje hodočašće u Jasenovac, a 1990. i 1991. godine učestvuje u ceremonijama koje prate otvaranje masovnih grobnica iz Drugog svetskog rata u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Tokom dve decenije, pojam „genocid“ se, dakle, postepeno, uvlačio u srpski politički i historiografski rečnik, a ovo širenje delimično odgovara evoluciji u ostatku Evrope. U srpskom slučaju, međutim, definicija ove reči se proširuje do te mere da pokriva potpuno raznovrsne događaje iz prošlosti i sadašnjosti, i služi kao pokriće za sve vrste istorijskih krivotvorina i političkih manipulacija. Glavni akteri ovakvog semantičkog skretanja su akademici Odbora za istraživanje građe o genocidu i neki sveštenici Srpske pravoslavne crkve. Širenje pojma „genocid“ i njegova politička instrumentalizacija ubrzavaju se od sredine osamdesetih godina, naročito posle dolaska Slobodana Miloševića na vlast 1987. godine, kad tematika genocida nad srpskim narodom okupira stranice visokotiražnih novina i televizijske ekrane. Dakle, krajem osamdesetih godina postaje jasno da diskursi o prošlim, trenutnim i budućim genocidima protiv srpskog naroda kao glavni cilj imaju doprinos nacionalističkoj mobilizaciji Srba, kako u Srbiji, tako i u susednim republikama, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ostaje da vidimo kakve su reakcije saveznih, hrvatskih i bosanskih vlasti prema ovakvoj instrumentalizaciji pojma „genocid“, i kako se on koristi (ili ne) u okviru hrvatske i muslimanske zajednice.

38 „Apel sveštenika – vlastima i svetom sinodu i saboru”, objavljeno u Radojica Barjaktarević, *Besane noći. Istina o srpskom pokretu*, Podgorica, Pobjeda, 1996, str. 23-30, str. 27.

39 „*Peticija 2016 građana Kosova i Metohije*”, data u *ibid.*, str. 31-35.

40 Citirano u Radmila Radić, „*Crkva i 'srpsko pitanje'*”, u Nebojša Popov (ur.), *Srpska strana rata*, *op.cit.*, str. 267-304, str. 275.

41 *Novine Pravoslavlje* (1983), citirano prema Vjekoslav Perica, *Balkan Idols*, *op.cit.*, str. 125. Jadovno je ustaški koncentracioni logor u Hrvatskoj. Treba naglasiti da arhimandrit Atanasije Jevtić postaje 1990. član Odbora za istraživanje građe o genocidu.

42 *Novine Glas crkve* (1988), citirano prema Radmila Radić, „*Crkva i 'srpsko pitanje'*”, *op.cit.*, str. 280.

IZMEĐU ĆUTANJA I OPONAŠANJA:
PITANJE GENOCIDA U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI

Sredinom osamdesetih godina, tenzije između srpskih promotera pojma „genocid“ i saveznih vlasti ili vlasti susednih republika kristalizuju se oko dve afere koje imaju jake međunarodne dimenzije. To su proces Artukoviću i afera Valdhajm (*Waldheim*). Početkom osamdesetih godina, zapravo, američke vlasti obaveštavaju jugoslovenske da su one spremne da povoljno ocene novi zahtev za ekstradiciju Artukovića. Tako je zahtev ponovo podnet 1984. godine, i Artuković je izručen dve godine kasnije. Ali proces koji se odigrava u Zagrebu, aprila i maja 1986. godine, ne samo da ne predstavlja katarzičan trenutak u procesu srpsko-hrvatskog pomirenja, već izaziva žestoke polemike. Naime, iako optužnica pominje činjenicu da je Artuković „vršio genocid nad Srbima, Židovima, Romima“⁴³, njemu se sudi samo za ratni zločin protiv civilnog stanovništva (streljanje srpskih civila u oblasti Vrginmost, deportaciju i streljanje jevrejskih civila u Zagrebu) i ratni zločin nad ratnim zarobljenicima (streljanje partizana u oblasti Samobor). Tužilac naglašava da ga konvencija o ekstradiciji između Sjedinjenih država i Jugoslavije prisiljava da procesuiru Artukovića za tačno određene zločine, a ne za čitavu njegovu ulogu koju je imao kao ministar unutrašnjih poslova NDH⁴⁴. Činjenica da Artukoviću nije suđeno za genocid pokreće žestoke proteste u Srbiji. Članovi Odbora za istraživanje građe o genocidu smatraju da ovaj proces treba da bude jugoslovenski ekvivalent suđenju Ajhmanu⁴⁵, i optužuju hrvatske vlasti da odbijaju da se suoče sa ustaškom prošlošću. Na kraju, sud osuđuje Artukovića na smrtnu kaznu, ali on umire prirodnom smrću pre njenog izvršenja.

U isto vreme kada se proces Artuković odvija u Zagrebu, u martu 1986. izbija afera Valdhajm, posle objavljivanja članka u *Njujork Tajmsu* (*New York Times*), u kome se bivši generalni sekretar UN-a i kandidat za predsednika austrijske republike optužuje za prikrivanje svoje kriminalne ratne prošlosti. Afera Valdhajm, koja traje od 1986. do 1988. godine, tiče se Jugoslavije po nekoliko osnova. Najpre, jedan deo zločina za koje je Kurt Valdhajm (*Kurt*

43 Videti *Andrija Artuković, 1986*, u Srđa Popović, *Posledna instanca*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava, 2003, str. 1241-1342, str. 1244.

44 S tim se ne slaže Vladan Vasiljević, direktor Kriminološkog instituta u Beogradu i stručnjak za međunarodno krivično pravo. Videti Vladan Vasiljević, „La responsabilité pour crimes contre l'humanité perpétrés en Yougoslavie de 1941 à 1945“, *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo*, god. XXXVIII, vol. 3, 1991, str. 314-338.

45 Na vrlo značajan način, ovaj Odbor šalje Milana Bulajića kao posmatrača u procesu Artuković. Bulajić je bio prvi sekretar ambasade Jugoslavije u Vašingtonu pedesetih godina, zadužen za zahtev za ekstradiciju Artukovića, a nakon toga je bio i predstavnik Jugoslavije u procesu Ajhman 1961. godine.

Waldheim) optužen, odigrao se na jugoslovenskoj teritoriji, počev od deportacije desetine hiljada srpskih civila iz oblasti Kozare 1942. godine. Drugo, Valdhajm je bio upisan 1948. godine u listu Komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine na zahtev jugoslovenskih vlasti. Afera Valdhajm bila je povod za žestoke polemike: srpski promoteri teme genocida optužuju savezne vlasti da štite Valdhajma blokirajući pristup određenim arhivama, i da su umešane u objavljivanje jednog lažnog telegrama u časopisu *Špiگل* (*Der Spiegel*), koji je uništio kredibilitet svih arhivskih dokumenata do tada objavljenih u jugoslovenskoj štampi. Članovi Odbora za istraživanje građe o genocidu igraju još jednom ulogu predvodnice, a Dedijer, postavši predsednik Raselovog suda posle Sartrove smrti 1980, osniva sopstvenu komisiju istoričara i najavljuje zasedanje Raselovog suda posvećeno slučaju Valdhajm⁴⁶.

Generalno gledano, savezne vlasti i vlasti republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine su prilično uzdržane u dopuštanju razvoja debate o pitanju genocida. Čak je Dinko Davidov, član Odbora za istraživanje građe o genocidu, radeći na temi uništavanja pravoslavnih verskih spomenika tokom Drugog svetskog rata, zaustavljen 1984. godine od strane policije Bosne i Hercegovine i vraćen u Srbiju. Naredne godine, Akademija nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine odbija predlog istoričara Milorada Ekmečića za saradnju sa Srpskom akademijom nauka i umetnosti na pitanju genocida⁴⁷. Međutim, tokom osamdesetih godina, pojam „genocid“ se postepeno proširuje i van krugova srpskih nacionalista. Najbolji primer ove promene je bez sumnje drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije* (koje je ostalo nedovršeno): u ovom izdanju, u odrednici „Četnici“ tvrdi se da je „(Draža) Mihailović primenjivao genocid protiv hrvatskog i muslimanskog naroda kao što su ustaše postupale prema srpskom stanovništvu“⁴⁸, a u odrednici „Jasenovački logor“ piše: „povodeći se za rasnom teorijom i fašističkom ideologijom, ustaše su u ovaj logor silom dovodile Srbe, Židove i Rome, postepeno ih fizički uništavale i masovno ubijale te tako provodile genocid nad tim narodima“⁴⁹. Razlike sa prethodnim izdanjem *Enciklopedije Jugoslavije* su očigledne, i svedoče o evoluciji koja se desila u istoriografiji Drugog svetskog rata u toku nekoliko decenija.

46 O jugoslovenskoj dimenziji afere Valdhajm videti Antun Miletić, *Brzovavka za Valdhajma. Operacija za spas ratnog zločinca*, Beograd, Diglota, 1994.

47 Muhidin Pelešić, „Manipulacije srpske historiografije o Bosni i Hercegovini“, *Prilozi*, n° 29, 2000, str. 367-494, str. 380. Milorad Ekmečić je tada bio član Akademije nauka i umetnosti Bosne i Hercegovine i Srpske akademije nauka i umetnosti. Devedesetih godina, on će često biti predstavljan kao siva eminencija Srpske demokratske stranke (SDS) Radovana Karadžića.

48 „Četnici“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga III (Crn-Đ)*, Zagreb, Leksikografski zavod, 1984, str. 269-275, str. 274.

49 „Jasenovački logor“, u *Enciklopedija Jugoslavije – knjiga VI (Jap-Kat)*, Zagreb, Leksikografski zavod, 1990, str. 5-6, str. 5.

Da bi se shvatilo kako tematika genocida počinje postepeno da se koristi van srpskih nacionalističkih krugova neophodno je razlikovati slučajeve Hrvatske i bosanskih Muslimana. U prvom slučaju, hrvatski historičari ulaze u sve življu polemiku sa svojim srpskim kolegama po pitanju broja žrtava Drugog svetskog rata i posebno logora Jasenovac. Ali, tokom osamdesetih godina, oni ne govore o genocidu nad hrvatskim narodom, čak ni nakon toga što je pokolj u Blajburgu prestao da bude tabu tema. U tom kontekstu, historičar Ljubo Boban predstavlja izuzetak kada tvrdi da je politika ustaške države bila zaista genocidna, ali da je „genocid bio politika i drugih snaga, a naročito okupatora i srpskih četnika. Tako su i ostali južnoslovenski narodi (Hrvati, Muslimani i drugi) bili takođe žrtve genocida⁵⁰.“ Isto tako, Katolička crkva se u to vreme manje bavila komemoracijom hrvatskih žrtava Drugog svetskog rata nego rehabilitacijom kardinala Alojzija Stepinca, osuđenog 1946. godine za saradnju sa ustašama. Tako je tema genocida korišćena uglavnom u političkoj emigraciji ekstremne desnice, u cilju evociranja pokolja u Blajburgu: Ante Beljo označava ga kao genocid „gori od Aušvica⁵¹“, a Ivo Omrčanin govori o „Holokaustu nad Hrvatima“⁵².

U ovom sklopu, posebno mesto pripada Franji Tuđmanu, bivšem partizanu i generalu jugoslovenske armije, a kasnije direktoru Instituta za istoriju radničkog pokreta u Zagrebu od 1961. do 1967, otpuštenom s te funkcije zbog „hrvatskog nacionalizma“. Počev od sedamdesetih godina, Tuđman dovodi u pitanje zvanični broj od 700.000 mrtvih u Jasenovcu, procenjujući da je stvaran broj žrtava oko 40.000. U knjizi „*Bespuća povijesne zbiljnosti*“ koju objavljuje 1990, iste godine kada je izabran za predsednika Hrvatske demokratske zajednice (HDZ), a zatim i za predsednika Republike Hrvatske, on obrađuje ne samo ono što on naziva „jasenovačkim mitom“, već razvija opširnije refleksije o nasilju. Između ostalog, on procenjuje kako je „potpuno promašeno i izvan svakog smisla povijesne stvarnosti svako ono umovanje koje genocidne sklonosti, pače uzročnosti i ciljnosti, pripisuje samo nekim narodima ili rasno-etničkim zajednicama, samo određenim kulturno-civilizacijskim sferama i društveno-revolucionarnim pokretima, ili pak samo pojedinim religijama i ideologijama⁵³. Pišući to, Tuđman

50 Ljubo Boban, „Jasenovac and the Manipulation of History, East European Politics and Societies“, god. IV, br. 3, jesen 1990, str. 580-592, str. 589.

51 Ante Beljo, *Genocide in Yugoslavia: A Documentary Analysis*, Sudbury, Northern Tribune Publishing, 1985, str. 281, navedeno prema David Bruce Mac Donald, *Balkan Holocausts? Serbian and Croatian Victim-Centered Propaganda and the War in Yugoslavia*, Manchester, Manchester University Press, 2002, str. 172.

52 Ivo Omrčanin, *Holocaust of Croats*, Washington D. C., Samizdat, 1986.

53 Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti*, Zagreb, Matica Hrvatska, 1990, str. 166, navedeno prema Robert Hayden, „Recounting the Dead. The Rediscovery and Redefinition of Wartime Massacres in Late- and Post-Communist Yugoslavia“, in Rubie Watson (ur.),

takođe pribegava široj i maglovitoj definiciji genocida, i se slaže sa sloganom Vladimira Dedijera (koji je on preuzeo od Sartra), prema kome „nema države niti društvenog poretka koji u XX veku nije primenjivao genocidne radnje“⁵⁴, sa tom razlikom što se Tuđman ne služi ovim sloganom kako bi do beskonačnosti povećao broj optužbi za prošle ili tekuće genocide, već kako bi relativizovao zločine ustaškog režima tokom Drugog svetskog rata.

Slučaj Muslimana u Bosni i Hercegovini različit je od hrvatskog, jer je diskurs o genocidu nad Muslimanima delimično derivat onog o genocidu nad Srbima. Naime, upravo knjiga Vladimira Dedijera i Antuna Miletića *Genocid nad Muslimanima*⁵⁵, objavljena 1990. godine u okviru aktivnosti Odbora za istraživanje građe o genocidu, započinje javnu debatu o četničkim pokoljima nad muslimanskom populacijom tokom Drugog svetskog rata. U mesecima koji slede, više članaka i feljtona o četničkim zločinima pojavljuju se u dnevniku *Oslobođenje* i u štampi Islamske zajednice i Stranke demokratske akcije (SDA). U Foči su, 25. avgust 1990. i 1991. godine, organizovane verske svečanosti u znak sećanja na Muslimane koje su masakrirali četnici 1941. i 1942. godine. Organizatori su tada nameravali da transformišu ove svečanosti u godišnju manifestaciju i da podignu spomenik „šehidima“ (mučenicima) istočne Bosne. Na kraju, kulturno društvo *Preporod*, blisko SDA organizuje 20. novembra 1991. godine konferenciju *Genocid nad Muslimanima u Jugoslaviji*, na kojoj učesnici govore ne samo o pokoljima iz Drugog svetskog rata, već i o demografskim posledicama povlačenja Otomanskog carstva u periodu od XVII do XIX veka, i o nasiljima, migracijama i agrarnoj reformi za vreme Kraljevine Jugoslavije.

Novine SDA pišu povodom ove konferencije: „iako je genocid nad jugoslovenskim Muslimanima (...) kao praksa i kao dio života Muslimana dosta poznat, on, na žalost, nije naučno istražen i proučen, mada traje više od tri stoljeća. (...) Ovaj naučni skup je pokazao da genocid ne počinje i ne završava na fizičkom uništenju (pripadnika) jednog naroda, raseljavanju ili ideološkom preobraćanju, već da je on polivalentan u mnogim latentnim formama i sadržajima, koji se teško prepoznaju i otkrivaju, ili otkrivaju kada je već kasno za preduzimanje mjera zaštite ili otpora, a zadiru koliko u prostore vjere i kulture, toliko i u prostore jezika i informisanja.“⁵⁶ Od tog doba, pa do početka devedesetih godina, paradoks muslimanskog diskursa

Memory, History and Opposition Under State Socialism, Santa Fe, School of American Research Press, 1994, str. 167-188, str. 176.

54 Videti, na primer, Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, Sarajevo, Svjetlost, 1990, str. VII.

55 Vladimir Dedijer i Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima*, op.cit.

56 „Simpozij: Genocid nad Muslimanima. Smireno i kritičko“, *Muslimanski glas*, vol. II, n° 31, 22 novembar 1991, str. 12.

o genocidu sastoji se u tome što on osuđuje instrumentalizaciju pojma „genocid“ od strane srpskih nacionalista, ali u velikoj meri prati ista semantička skretanja. Ovo je naročito vidljivo u dokumentima upućenim međunarodnoj javnosti, kao što je brošura *A study of the History of Genocide against the Muslims in the Yugoslav Lands* objavljena od strane Islamske zajednice 1991. godine i ona pod naslovom *The Genocide against the Bosnian Muslims*, objavljena 1992. godine od strane SDA. U oba slučaja, ustanovljen je kontinuitet između različitih epizoda rata, nasilja i migracija koji su uticali na sudbinu Muslimana od XVII veka. Istoričar Mustafa Imamović, na primer, procenjuje da je „genocid nad Muslimanima u Bosni i Hercegovini i Sandžaku u ratu 1941-1945. bio samo bestijalni finale 250 godina duge istorije sistematskih i smišljenih progona i pogroma, povijesnog i kulturnog obezličavanja i etničkog zatiranja“ i da su Muslimani tokom Drugog svetskog rata bili žrtve dvostrukog genocida: „Taj je genocid dolazio iz dva pravca: od strane ustaške Nezavisne Države Hrvatske i od strane četnika Draže Mihailovića. Genocid nad Muslimanima se javljao u dva vida. Na jednoj im je strani negiran i oduziman kulturno-povijesni subjektivitet i narodni identitet, a na drugoj je vršeno njihovo masovno fizičko uništavanje“⁵⁷. U ovom kontekstu, svaki pokolj postaje genocid. Mustafa Imamović i Rusmir Mahmutćehajić pišu da je „najgori genocid protiv bosanskih Muslimana za vreme Kraljevine Jugoslavije bio onaj početkom novembra 1924. godine u selima Šahovići i Pavino Polje u oblasti Bijelo Polje. Naoružani Crnogorci su tada ubili i zaklali oko šest stotina Muslimana za jednu noć“⁵⁸. I u muslimanskom slučaju, širenje pojma „genocid“ takođe ide zajedno sa sve širom i maglovitijom definicijom.

UMESTO ZAKLJUČKA

Nesumnjivo postoji izvestan kontinuitet između insistiranja jugoslovenskih vlasti na široj definiciji pojma „genocid“ odmah posle rata i političke instrumentalizacije ovog pojma od strane različitih nacionalističkih aktera krajem osamdesetih godina. Kontinuitet je posebno vidljiv u upotrebi pojma „kulturni genocid“ i u ličnoj biografiji Vladimira Dedijera. Ali važno je, takođe, uzeti u obzir promene i zaokrete bez kojih situacija osamdesetih godina ne može biti shvaćena. Neke od ovih promena i zaokreta su приметni na celom evropskom kontinetu, bilo da se radi o korišćenju

57 Mustafa Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, Sarajevo, Glasnik Rijaseta Islamske zajednice u SFRJ, 1991, str. 6 i 19.

58 Mustafa Imamović i Rusmir Mahmutćehajić, *The Genocide Against the Bosnian Muslims*, Sarajevo, E. Mulać & R. Mahmutćehajić, 1992, str. 13.

jedne pravne kategorije u historiografskom rečniku, ili, mnogo opštije, o naglašenom insistiranju na pokoljima i civilnim žrtvama Drugog svetskog rata. U jugoslovenskom slučaju, međutim, ove evolucije se ubacuju u jedan poseban kontekst, obeležen, sa jedne strane, snažnom dimenzijom građanskog rata, koji je zasenio Drugi svetski rat na jugoslovenskom prostoru, i sa druge, sporim procesom raspada Jugoslavije počev od sedamdesetih godina. Taj poseban istorijski i politički kontekst, bez sumnje, objašnjava semantička skretanja čiji je predmet pojam „genocid“ u osamdesetim godinama više nego zvanična definicija tog pojma data 1951. godine u Krivičnom zakonu Jugoslavije. Ratovi i pokolji devedesetih godina su samo hranili i pojačali ova skretanja. Iz tog razloga, mora se imati u vidu ta istorijska pozadina kad se raspravlja o aktuelnoj upotrebi termina „genocid“ u državama nastalim raspadom Jugoslavije i o lokalnim shvatanjima odluka Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Međunarodnog suda pravde koji ubistva u Srebrenici kvalifikuju kao genocid. ¶

RESUME

Dans la Yougoslavie des années 1980, les mémoires de la Seconde Guerre mondiale ont été instrumentalisées pour alimenter les peurs et les haines réciproques. En particulier, les nationalistes serbes ont qualifié de « génocide » non seulement les massacres commis par les Oustachis entre 1941 et 1945, mais aussi la situation de la population serbe au Kosovo. Cette instrumentalisation politique du terme « génocide » ne peut être comprise sans revenir sur ses définitions et ses usages au cours des décennies précédentes. Une telle mise en perspective permet non seulement de mieux identifier l'origine de certaines dérives sémantiques, mais aussi de voir comment s'articulent logiques juridiques et logiques historiographiques d'une part, évolutions propres à l'espace yougoslave et évolutions communes à l'ensemble du continent européen d'autre part. Cet article revient donc sur la définition juridique du terme « génocide » par les autorités yougoslaves dans la première décennie de l'après-guerre, puis sur l'usage de ce terme par Vladimir Dedijer et son Odbor za istraživanje građe o genocidu nad srpskim i drugim narodima Jugoslavije d'une part, par certains représentants de l'Eglise orthodoxe serbe d'autre part. Enfin, il s'intéresse à la généralisation de l'usage de ce terme au-delà des seuls milieux nationalistes serbes à la fin des années 1980.

MOTS-CLÉS: nationalisme, memoire de la Seconde Guerre mondiale, genocide, Vladimir Dedijer, Église orthodoxe serbe

SUMMARY

During the 1980's, the memories of the Second World War were employed to foster mutual fears and hostilities in Yugoslavia. Also, the Serb nationalists labelled as genocide not only massacres committed by Croatian Ustasha between 1941-1945, but also the situation in which Serbs found themselves in Kosovo. This manipulation with the use of term genocide cannot be understood without reference to the way it had been defined and used in previous decades. This perspective helps us not only to identify the origins of semantic inconsistencies, but also to understand legal and historiographical logic at work in the Yugoslav case as well as the unfolding of historical processes inherent to the Yugoslav milieu and to the European continent as a whole. The article starts with the examination of Yugoslavia's official legal definition of genocide in the first decade after the war and proceeds with the concept's usage by Vladimir Dedijer and his Committee for the investigation of materials on the genocide over the Serbs and other Yugoslavia's nations. It then discusses the way representatives of the Serbian Orthodox Church employed the concept of genocide as well as its broader usage by Serb nationalist circles in the late 1980's.

PRUSKI PROSVEĆENI APSOLUTIZAM IZMEĐU PROSVETITELJSTVA I DRŽAVNOG REZONA¹

---

*Aleksandar Molnar*²

REZIME

U članku se autor bavi obnovom teorije državnog rezona (ital. *la Ragione di Stato*) u osamnaestovekovnoj Prusiji. On smatra da je teorija državnog rezona bila sasvim kompatibilna sa rastućim nacionalizmom ne samo Italije ranog 16. veka, nego i Prusije kasnog 18. veka i sposobna da podrije tekući projekt prosvetiteljstva. To objašnjava zašto je i takav šampion pruskog prosvetiteljstva i protivnik Makijavelijevog *Vladara* kao što je bio Fridrih Veliki mogao da igra krucijalnu ulogu u obnovi teorije državnog rezona u Prusiji. Uprkos kasnijim kritikama zbog uništavanja Prvog rajha, glavno postignuće slavnog pruskog kraja za devetnaestovekovni nacionalistički pokret u Nemačkoj bilo je stvaranje jake države podobne da služi apsolutističkom vladaru kao sredstvo za borbu sa svim savremenim velikim silama Evrope i kao politički model za izgradnju Drugog rajha.

KLJUČNE REČI: prosvetiteljstvo, državni rezon, apsolutizam, nacionalizam, država, Prusija

Period od 15. do polovine 18. veka period je duboke transformacije političko-teritorijalnog i duhovnog ustrojstva Evrope, koji rezultira uspostavljenjem sistema politički nezavisnih, suverenih i ravnopravnih država. Na početku tog perioda, sve političke snage koje su smerale spašavanje jedne *Universitas Christiana*, sa imperatorom i/ili papom na čelu, doživele

1 Tekst je nastao u okviru rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, kojeg finansira Ministarstvo nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (179035).

2 Autor je redovni profesor Univerziteta u Beogradu, Filozofskog fakulteta

su konačan poraz od kojeg se više neće oporaviti (iako će, tokom celog tog perioda, neke od njih odigrati vrlo bitne uloge u vojnim i političkim zbivanjima). Paralelno sa ovim porazom došlo je do dalekosežnog moralnog i političkog sloma zapadnog hrišćanstva, koje svoj srednjovekovni sjaj više nikada neće uspeti da povрати i koje ne samo što će morati da se pomiri sa raskolom, nego će morati da se hvata u koštac sa sve složenijim problemima i kontroverzama sekularizacije.

U ovim tektonskim potresima koji su zahvatili političko-teritorijalno i duhovno ustrojstvo Evrope nije bila ugrožena samo srednjovekovna hrišćanska tradicija. Njihovu refleksiju predstavlja i diskontinuitet sa aristotelijanskom tradicijom shvatanja politike, sa čijim su obnavljanjem računali još i brojni renesansni mislioci. Nestanak vrлина koje nadahnjuju sve građane u dobro uređenoj republici ostavio je prazninu za sobom koju nije bilo lako popuniti. U Makijavelijevom (Machiavelli) *Vladaru* to postaje već sasvim belodano: „jer, razmotrimo li dobro, naći ćemo osobina koje će nam se učiniti kao vrline: povedemo li se za njima, eto gotove propasti; neke druge će nam se opet pričiniti kao poroci, a povedemo li se za njima, bit će nam na sigurnost i na dobrobit” (Machiavelli, 1985: 126). U tim uslovima došlo je do uspona novih, apsolutističkih vladarskih vrлина, koje su bile kvalitativno drugačije ne samo u odnosu na antičke građanske, nego i u odnosu na već postojeće hrišćanske vladarske vrline. Oko tog nukleusa započelo je formiranje teorije državnog rezona, čiji je najpoznatiji zagovornik bio već pomenuti Nikolo Makijaveli i koja je, kako primećuje Herfrid Minkler (Herfried Münkler), u periodu od početka 16. do polovine 17. veka veka bila bez „temeljne političke alternative” (Münkler, 1987: 126, takođe i 174).

Minklerovom zapažanju potrebne su dve važne korekcije. Prvo, vladari skloni državnom rezonu u navedenom periodu su manje ili više uspešno obuzdavani različitim varijantama starorežimskog konstitucionalizma (upor. Hinsli, 2001: 107 i dalje), među kojima je svakako najdalekosežniji bio onaj Bodenov (Bodin) (upor. Bodin, 2002). Pa ipak, starorežimski konstitucionalizam je u novom veku bio prevashodno reaktivna konzervativna forma, koja je očuvanje što većeg broja elemenata srednjovekovnog političkog nasleđa plaćala kompromisima sa apsolutizmom u usponu, zbog čega je uvek morala da ostane dovoljno rastegljiva da blagosilja njegove pojedine elemente i prikazuje ih kao saobražene sa hrišćanskim kanonom i arhaičnim egzegezama „starog ustava”. Samim tim, starorežimski konstitucionalizam jeste bio permanentna alternativa teoriji državnog rezona, ali samo u onim njenim ekscenim elementima koji nisu bili zagladivi i pripodobivi za kompromisno uvrštavanje u starostavnu tradiciju. Drugo, čak i kada je nastala „temeljna politička alternativa”, ona nije isključila nastavak prakse ideoloških kompromisa, kombinovanja i kreativnih sinteza.

Zato bi se moglo zaključiti da je u oblasti političke teorije početak novog veka doneo dve ključne promene: originalnu teoriju državnog rezona i praksu korišćenja njenih elemenata u teorijskim opcijama koje su izgledale naizgled nespojive sa njom.

„Temeljna politička alternativa” teoriji državnog rezona počela je da nastaje u drugoj polovini 17. veka: mislioci, počev od Tomasa Hobza (Thomas Hobbes) i Džona Loka (John Locke), stvorili su teorijsko usmerenje koje nam je danas poznato pod uopštenim nazivom liberalizam. Iako je liberalna teorija formulisana kao opozit teorije državnog rezona, mogućnosti za kompromis sa njom ukazivale su joj se na veoma sličan način kao i starorežimskoj teoriji. Istorija liberalizma mogla bi se, štaviše, rekonstruisati iz imanentnih iskusenja liberalnih mislilaca da u razvijanju svojih originalnih ideja ne odu predaleko i ne raskinu u potpunosti sa teorijom državnog rezona, ostavljajući tako dovoljno prostora nosiocima vlasti da sa njom postignu odgovarajući kompromis, prilagođen istorijskim okolnostima i nacionalnim osobenostima.

Dve teorije najupadljivije se razlikuju po svojim ishodujućim političkim opcijama: apsolutnoj monarhiji i liberalnoj ustavnoj državi. Ipak, iako završavaju u legitimisanju dijametralno suprotnih političkih poredaka, teorija državnog rezona i liberalna teorija imaju zajedničku polaznu osnovu u principu svetovnog samoregulisanja i samoodržanja: i za jednu i za drugu teoriju, „[h]aos više nije nemoćna neodređenost antičke *hyle*; napredak mišljenja početkom novog veka počiva u suštini na otpočinjanju davanja iskaza o neporetku i pripisivanja mu obeležja zakona samoregulisanja bez učešća transcendentnog činioca” (Blumenberg, 2004: 178). Štaviše, ovaj zakon samoregulisanja stajao je u oba slučaja u službi ljudskog samoodržanja, pri čemu je teorija državnog rezona bila podvrgnuta imperativu vladarskog samoodržanja (kako u životu, tako i na vlasti, s obzirom na to da apsolutističkom vladaru bez ovog drugog, po pravilu, nije bilo moguće da sačuva ni ono prvo), dok je liberalizam, obrnuto, pravo na samoodržanje dao svakom građaninu, svakom pojedincu ponaosob (Münkler, 1982: 97), koji je tako postao titular suverene odluke o tome da li će živeti u prirodnom stanju ili u državi. Dok je vladar uvek bio upućen na državu, i u njenom opstanku (kao i širenju) nalazio rešenje vlastitog opstanka, građanin je za državu bio zainteresovan samo dotle dok mu je pružala više sigurnosti nego prirodno stanje; onog momenta kada bi građanin u državnoj vlasti prepoznao istu, ili čak veću opasnost od neprijatelja iz prirodnog stanja, prirodno pravo ga je upućivalo da preduzme sve mere otpora.

Ipak, zato što su bile utemeljene na ovom ključnom principu svetovnog samoregulisanja i samoodržanja, i teorija državnog rezona i liberalna teorija imale su od samog početka tendenciju da razbiju starorežimsku legitimacionu matricu, koja je vladanje „po milosti Božjoj” zadržala kao svoj

glavni regulativni aksiom. Taj momenat je bitan zato što je ostavio prostor za neobični kompromis dve teorije unutar poretka *prosvećenog apsolutizma*. Čas za taj kompromis kucnuo je u veku prosvećenja, u 18. veku, u kojem je starorežimskoj legitimacionoj matrici zadat smrtonosan udarac, u kojem su apsolutistički vladari sve više osećali potrebu za inoviranjem premisa vlastitog opstanka na vlasti i u kojem su, shodno tome, započele *radikalne mene evropskog konzervativizma*. Pogledajmo sada kako je do toga došlo.

Teorija državnog rezona prva je refletovala temeljne promene antropološke perspektive u novom veku: na mesto srednjovekovne slike čoveka kao bića između greha i milosti počela je da se pomalja nova slika čoveka kao bića nagona i afekata. Državni rezon izlazio je u susret toj slici čoveka, postavljajući vladara, oslobođenog od okova tradicije, u središte novog – državnog – poretka i postavljajući njegovom egoizmu, gluposti i samovolji ograničenja koja proizlaze iz jedne više logike, iz logike vlasti, odnosno iz „državnog rezona” (Münkler, 1987: 134 i dalje). Teorija državnog rezona tako je od samog starta imala nedvosmislen prosvetiteljski ton: ona je vladara samoosvešćivala o tome da je čovek kao i bilo koji drugi, da ima nagone i afekte koji ga mogu odvesti u propast, da njegov uspeh (opstanak na vlasti, koji je po pravilu značio i samoodržanje) zavisi prevashodno od njegove mudrosti, a da se najveća (politička) mudrost sastoji u tome da državu prihvati kao depersonalizovani i postvareni aparat sile koji najviše nagrađuje onoga ko mu se u potpunosti preda, pokori i prihvati da ga samo „opslužuje”. Opasnosti su, naravno, mogle da dođu i sa druge strane, ako bi se vladar pokazao isuviše religioznim i moralnim. U svom *Političkom testamentu* iz 1624. kardinal Rišelje (Richelieu) je pozivao francuskog kralja da poštuje božanske zakone zato što, ako to ne čini, ni njegovi podanici neće poštovati njegove, ali ga je odmah opomenuo da „iako je posvećenost Bogu za kraljeve nužna, ona mora biti odvojena od prevelike skrupuloznosti” (Richelieu, 1989: 34). Vladar je tako morao da zazire ne samo od vlastitih afekata, nego i od (prekomerene) religioznosti i moralne skupuloznosti uopšte, koja ga je mogla jednako skupo koštati kao i bilo kakva impulzivna i nepromišljena reakcija. Država je zato morala da bude i ostane njegov jedini orijentir, a njeni imperativi su bili jedino čemu je on – zarad vlastitog dobra – morao bespogovorno da „služi”. Kada je u 18. veku Fridrih II Hoencolern izrekao čuvenu krilaticu da je on samo „prvi sluga države”, to se moglo smatrati za logičnu konsekvencu svega onoga što su teoretičari državnog rezona naučavali u 16. i 17. veku (upor. i Conze, 1997: 21).

Druga važna konsekvencija „državnog rezona” bila je da, u uslovima u kojima postoji pluralizam država, vladari ne mogu da se oslanjaju jedni na druge, niti da veruju jedni drugima. Samim tim, njihove države se nalaze u odnosima perpetuiranog sukoba, koji prekidaju kraća ili duža

primirja, ali koji nameće imperativ neprekidnog pripremanja za rat. „Vladar, dakle, ne smije imati druge brige i druge misli niti se ičim drugim baviti doli ratom, vojnim pravilima i stegom [...]. Prvi razlog s kojeg ćeš državu izgubiti jest zapuštanje ratnog umijeća, dok je prvi uvjet da državu stečeš iskustvo u tome umjeću” (Machiavelli, 1985: 124). Otvena perspektiva rata, u kojem se države stiču, uvećavaju, smanjuju ili gube, bio je taj koji je teoriju državnog rezona oduvek upućivao na neprekidno gomilanje moći, a ono se, kako je takođe naučavao Makijaveli, moglo postizati i uz pomoć ljudskih i uz pomoć životinjskih vrlina. U tome se ispoljava etička komponenta državnog rezona, koja se nipošto ne sme zanemariti, pošto je on uvek upućivao vladara na mere kojim će moralno najbolje homogenizovati podanike nad kojim vlada i od njih načiniti pouzdano oruđe u sukobu sa svojim konkurentima na prestolima drugih država. Taj etički momenat je za Makijavelija bio bitan ne samo u njegovom opredeljenju za narodnu vojsku, koja iz oduševljenja i ubeđenja ratuje protiv neprijatelja, nego za njegov celokupan republikanski angažman, inspirisan osnovnim principom da se siromašnim pripadnicima puka daju politička prava kako bi bespogovorno prihvatili vojnu obavezu.

Taj momenat – a ne apsolutizam sam po sebi – ujedno je i tačka na kojoj nastaje liberalna teorija kao prava „temeljna politička alternativa” državnom rezonu. Hobz u svom *Levijatanu* ništa manje ne pledira za apsolutističku državu nego Makijaveli, ali pravni i etički temelji njegovog apsolutizma su takvi da je vladaru postalo nemoguće da građane homogenizuje tako da bi ih koristio kao oruđe u borbi protiv svojih neprijatelja. Prosvećeni građanin stariji je od svake države i za svaku, pa i apsolutističku vlast zainteresovan je samo onoliko koliko to odgovara njegovim individualnim interesima – da živi u miru, uživa u plodovima svog rada i svoj život čini što udobnijim (upor. detaljnije u Molnar, 2001b: 183 i dalje). Liberalni program tako započinje kao „prosvećenje čoveka o njegovoj principijelnoj spremnosti na mir i na određenje principa prava i države, koji vode trajnom i sigurnom miru” (Höffe, 1982: 44; upor. i Coreth, 1982: 136 i dalje).³ Makijavelijev aksiom po kojem su građani bili (samo jedno od) sredstava održanja države, Hobz je odbacio, došašivši do suprotnog zaključka – da država građanima ne znači ništa više od sredstva za samoodržanje svakog od njih ponaosob (Münkler, 1982: 98).

Važan aspekt ovog problema tiče se i veze između državnog rezona i (proto)nacionalizma. U svojoj sjajnoj studiji o teoriji državnog rezona,

3 „Liberalnu osnovnu strukturu” Hobzove teorije ugrožava monopol interpretacije zakona i mogućnost posebnih intervencija i mera apsolutnog vladara (Euchner, 1982: 182; Höffe, 1982: 50). Iako bi prirodni zakoni trebalo da ga sprečavaju da proizvoljno donosi i tumači pozitivne zakone, on se sasvim izvesno o njih može oglušiti i u tom slučaju jedina mogućnost koja preostaje podanicima jeste pobuna i povratak u prirodno stanje (Euchner, 1982: 186).

Herfrid Minkler je tvrdio da je državni rezon u 16. veku blokirao razvoj protonacionalizma, koji se u to vreme u celoj Evropi počeo uzdizati, i da je do pravog uspona nacionalizma u Evropi došlo tek krajem 18. i tokom 19. veka, pošto je nestalo državnog rezona (Münkler, 1987: 244). Nevolja s tim stavom leži već u samoj činjenici, koje je i Minkler bio svestan, da je i Makijaveli bio italijanski protonacionalista (Münkler, 1987: 49)⁴ i da njegova teorija državnog rezona ne samo što nije blokirala italijanski (proto)nacionalizam, nego ga je, upravo suprotno, afirmisala kao najoptimalniji način za stvaranje sile koja će zaustaviti komadanje Italije i koja će se ravnopravno (pre svega sa Francuskom i Španijom) uključiti u krojenje evropske sudbine (upor. i Kohn, 1955: 14). Ono što je važno za početak 16. veka, važno je i za kraj 19. veka. Nastojanja Hajnriha fon Trajčkea (Heinrich von Treitschke) da državni rezon rehabilituje, moralizuje i usaglasi ga sa filozofsko-istorijskim principima (Münkler, 1987: 328) išla su ponovo ruku pod ruku sa uzavrelim – ovoga puta nemačkim – nacionalizmom.

U nemačkim državama se diskusija o državnom rezonu počela zahuktavati tokom 17. veka, doživljavajući svoj vrhunac na prelasku u naredni vek, da bi u veku prosvetiteljstva dobila sasvim neočekivan i sasvim ambivalentan podsticaj u liku i delu pruskog kralja Fridriha II Hoencolerna (Münkler, 1987: 207). U 18. veku teorija državnog rezona dobila sasvim neočekivan impetus u liku i delu pruskog kralja Fridriha II. Konstatujući da je Makijavelijev *Vladar* uspeo da se „održi na političkoj katedri” zato što su se u proteklom periodu „moralisti (*Sittenlehrer*)” njime tek „sporadično” bavili (Friedrich, 1789: 107), Fridrih je, još kao mladi prestolonaslednik, pokušao da ga jednom zasnaga teorijski pobije i moralno dezavuiše. Ishod je bio mnogo složeniji od intendiranog: Fridrihova mladalačka rasprava, u protivrečnom sadejstvu sa principima njegove kasnije vladavine, pokazala se kao prava prekretnica u recepciji teorije državnog rezona u Nemačkoj, stvarajući uslove za obnavljanje i nacionalističko inoviranje diskusije o njoj na početku 19. veka.

Osnovna nemačka osobenost ležala je u nesređenim odnosima između Svetog Rimskog Rajha Nemačke Nacije i apsolutističkih država, koje su na njegovoj teritoriji počele da se formiraju u novom veku i koje su svoje interese bezobzirno i snažno zastupale sve do duboko u 19. vek. Iako su u 17. veku počele da nastaju teorijski fundirane kritike ustava Rajha i

4 Osim toga, Minkler je dobro primetio da je teorija državnog rezona započela sa razlikovanjem unutrašnjih i spoljnjih poslova (kojeg u vazalnoj, odnosno staleškoj državi nije bilo), stvarajući uslove za novi tip podaničke orijentacije, koji lojalnost omeđava državnim granicama i usmerava je ka vladaru, prepuštajući vladaru da „suvereno” određuje odnose prema drugim državama, prema drugim vladarima i njihovim podanicima (upor. i Münkler, 1987: 209).

inicijative za njegovu racionalnu rekonstrukciju,⁵ realno je u Nemačkoj „[d]omovina’ gotovo bezizuzetno značila sopstvenu malu državu (*Klein-staat*), dok su se drugi delovi Nemačke označavali kao inostranstvo” (Bruford, 1975: 280). Iako su apsolutistički vladari činili sve da kod svojih podanika učvrste ovo vezivanje predstave „domovine” za svoje države i da oslabe svenemačku identifikaciju (koja je podrazumevala jačanje ingerencija Rajha), na razmišljanja o Nemačkoj upućivali su ih uvek iznova svi-repi ratovi koji su vođeni na tlu Rajha upravo zbog političke fragmentiranosti i teritorijalnih ambicija susednih sila. Posledice rastućeg haosa koji je vladao u Rajhu postale su naročito vidljive u Tridesetogodišnjem ratu, u kojem su strane sile opustošile nemačke zemlje i desetkovale stanovništvo. Sećanja na ovu unutrašnju slabost, razjedinjenost i nesposobnost da se pruži zajednički otpor zavojevaču trajala su i u 18. veku i mešala su se sa permanentnim strahom od ponavljanja tih užasa, sa potencijalno još gorim ishodom. Otac pruskog kralja Fridriha II, Fridrih Vilhelm I, bio je tako u neprestanim iskušenjima da li da se prikloni nemačkom caru ili njegovim neprijateljima. Na drugu opciju inspirisali su ga sasvim opipljivi interesi, dok su ga na razmišljanje o prvoj opciji upućivali strahovi u kojima je već bilo određenog protonacionalističkog naboja: „nije-dan Englez i Francuz ne treba da vlada nad nama Nemcima i ja ću mojoj deci već u kolenici dati pištolje i mačeve kako bi pomogli da se strane nacije drže podalje od Nemačke” (cit. prema: Bled, 2004: 27). Uprkos prisustva takvog razmišljanja u Prusiji, jedna od prvih stvari koje je njegov sin učinio kada je nasledio presto bila je da otme Šleziju od Marije Terezije, da zaključi savez sa Francuskom kako bi taj posed zadržao (menjajući zatim saveznike bez ikakvih skrupula i obzira) i da započne nove potrebe koji su dodatno raslabili ionako trošne temelje Rajha.

Ovako bezobzirno ponašanje i permanentno zatiranje svih mogućnosti za jačanje Rajha nemačkim apsolutističkim vladarima je olakšalo fragmentirano i nepovezano stanovništvo nad kojim su vladali. Pošto sve do početka 19. veka ono nije predstavljalo nikakvu realnu opasnost po nemačke vladare, oni su svoj suverenitet nesmetano mogli da jačaju i proširuju u međusobnim borbama i u borbi protiv cara, a ne protiv svojih naroda (Hinsli, 2001: 141). Baš kao što se „domovina” po automatizmu vezivala za apsolutističke države, tako su se i „narodi” prilagođavali potpuno proizvoljnim i uvek iznova prekrajanim granicama tih država, bez mogućnosti da na bilo koji

5 Tako je, pod uticajem strahota Tridesetogodišnjeg rata, carski savetnik Vilhelm Ferdinand fon Eferen (*Wilhelm Ferdinand von Efferen*) u spisu o državnom rezonu iz 1630. zagovarao reformu Rajha koja bi vodila izgradnji katoličke orijentisane svenemačke monarhije. U teorijski mnogo ambicioznijem spisu O nemačkoj carskoj državi iz 1667. Samuel Puffendorf (*Samuel Puffendorf*) je izneo čuvenu kvalifikaciju Rajha kao „monstruma”.

način realno utiču na politička i vojna zbivanja, racionalno formulišu svoje sopstvene interese i eventualno se usprotive onome što su apsolutistički vladari činili. To se reflektovalo i na samu legitimaciju monarhijske vlasti. „Monarhija je bila previše jako etablirana i preduboko ukorenjena u društvu da bi se ličnost i način vladanja monarha mogli meriti prema konstruisanim pravnim merilima i proglašavati za legitimne ili nelegitimne” (Würtenberger, 1973: 169).

Zato je u nemačkoj političkoj teoriji 18. veka i dalje vladala preuzumpcija da država (tj. vladar i njegova uprava) uvek radi u korist opšteg dobra i da ne potrebuje nikakvu posebnu konstituciju ili uporište u prirodnim pravima, na čemu su u Engleskoj liberalni teoretičari, počev od Tomasa Hobza, insistirali (Oberreuter, 1987: 295). Za nemačke teoretičare u 18. veku Hobz i drugi liberali ne samo da nisu bili relevantni, nego ih suštinski nije privlačio ni Boden, kao jedan od „najliberalnijih” zagovornika starorežimskog konstitucionalizma; a pošto je već i samo Makijavelijevo ime postalo proskribovano,⁶ u Nemačkoj je naprosto nestalo mogućnosti da se reflektuje ona ista stara praksa vladanja po pravilima državnog rezona. Jer, pošto su se vladari u 18. veku i dalje držali državnog rezona, ali to nisu bili voljni da priznaju, nego su se, s jedne strane (već po inerciji), pozivali na starerežimski legitimitet i sebe samostilizovali u *Rex Dei Gratia*, dok su, s druge strane, sebe počeli da uzdižu i u neprikosnovene „usrećitelje” naroda nad kojima su vladali, refleksija takvog, teorijski sve neprozirnijeg, načina vladanja postala je praktično nemoguća. Zato će tek suočavanje sa idejama Francuske revolucije i urušavanje staleškog poretka pred udarima industrijalizacije u Nemačkoj inicirati prva dublja promišljanja mesta i funkcije monarha u njihovim državama, kao i njihovog odnosa prema narodima nad kojima su vladali, s jedne strane, i prema caru i Rajhu, s druge strane.

To je istorijsko-politički kontekst u kojem treba sagledati osnovne atribute i krajnje domete prosvetljenog apsolutizma. Prosvetljeni apsolutizam je pre svega bio pokušaj sekularizacije i ekonomske modernizacije sredstvima apsolutističke države, u okvirima koliko-toliko očuvanog tradicionalnog staleškog poretka i unutar iskustvenog područja već razrušenog predindustrijskog društva (Kopitzsch, 1989: 379).⁷ Luj XVI je dosta daleko

6 „Makijaveli, Boden i Hobz su bili van diskusija” u Nemačkoj u 18. veku (Würtenberger, 1973: 165-166).

7 Pritom se prosvetljenim apsolutizmom u 18. veku nije moglo nazivati ni vođenje merkantilističke politike, uzeto samo po sebi, kao ni brojni pokušaji ekonomskih reformi, nego samo ona ekonomska politika koja je bila inspirisana prosvetiteljskom filozofijom, odnosno shvatanjem prema kojem u prirodi postoji univerzalan poredak stvari (čiji je država deo), zasnovan na određenim univerzalnim zakonima i dostupan univerzalnom razumu. Zato je i ekonomska politika prosvetljenog apsolutizma morala biti sprovedena u skladu sa pravilima razuma, koji odgovaraju zakonima prirodnog poretka, koji traže što otvoreniju i slobodniju ekonomiju (*laisser faire, laisser passer*) i koji prosvetljenog apsolutističkog vladara potrebuju kao instancu

uznapredovao u ovom pokušaju, ali je pretrpeo neuspeh kada je, kao što je to još svojevremeno sasvim uverljivo pokazao Tokvil (Tocqueville), svojim radikalnim merama centralizacije otišao predaleko u rušenju tradicionalnog staleškog poretka. S druge strane, moglo bi se reći da je Francuska revolucija mogla da krene na svoj muktrpan put, prepun napredovanja i uzmicanja, uzdizanja i padova, upravo zato što je projekt prosvetćenog apsolutizma propao na samom njenom početku, ostavivši otvorenom jedino opciju narodnog suvereniteta (McClelland, 1996: 292). Prusija pokazuje dijametralno drugačiju situaciju. Ona je u 18. veku neverovatnom brzionom prevalila ogroman put od relativno beznačajne kneževine do evropske sile prvog reda. U tako kratkom periodu centralizacija nije mogla odmaći ni izbliza tako daleko kao u Francuskoj. Od prerastanja u kraljevinu 1701, pa sve do sloma 1806. godine, Prusiju je bilo neuobičajeno zvati državom *stricto sensu*,⁸ pošto u njoj nije bilo nikakvih drugih integratora⁹ osim same dinastije Hoencolerna i njene policije,¹⁰ koji su političku sferu redukovali na prost odnos naredbi (koje dolaze od kralja) i poslušnosti (koja se očekuje od naroda) (Oberreuter, 1987: 295), ali koji nisu mogli da odu predaleko u penetriranju samog tradicionalnog staleškog društva. Kako novija istraživanja – pogotovo na primeru Prusije nakon Sedmogodišnjeg rata¹¹ – pokazuju, slabosti apsolutističkih monarha su postajale sve vidljivije

zaštite funkcionisanja ekonomskog života u skladu sa prirodnim zakonima (Hartung, 1974: 59).

8 Od Fridriha Vilhelma I u Prusiji je postojala praksa da sve važne odluke donosi kralj u svom kabinetu i da ih onda prosleđuje svom tajnom sekretaru, koji se dalje brine o njihovoj realizaciji i o tome polaže račune kralju (Bruford, 1975: 33). Tajni sekretar stajao je na čelu centralne uprave, koja je od 1723. objedinjavala četiri pokrajinske uprave zadužene za četiri zemlje (pokrajine), koje su imale potpuno različita uređenja i svoje zasebne staleške skupštine i koje su same sebe nazivale državama (Schulze, 1994: 79). Centralna uprava se takođe u velikoj meri oslanjala na plemstvo, koje je, sa svoje strane, zbog finansijske zavisnosti pristalo da tradicionalni etos plemićkih vrlina preformuliše u dužnost prema opštem dobru, koje je formulisao i oličavao kralj (Fehrenbach, 1986: 200).

9 Štaviše, integrativna snaga pruske dinastije temeljila se na njenoj etničkoj, religioznoj i socijalnoj neutralnosti (Beyme, 1995: 191).

10 Nakon Tridesetogodišnjeg rata, apsolutistički vladari su počeli da na sebe sve više preuzimaju od crkve brigu o materijalnom dobru podanika. Reč „policija” je u početku imala značenje „poretka sigurnosti i blagostanja, koji je uspostavila vlast”. Tek kasnije, tokom druge polovine 18. veka, policija je počela da poprima moderno značenje službe bezbednosti, koja se stara o očuvanju javnog reda i mira (Salomon-Delatour, 1965: 309). Međutim, u to vreme su se pod „policijom” podrazumevale i sve moguće uredbe kojima je građanima propisivan način ponašanja (u tako različitim oblastima kao što su ekonomija, zdravstvo, moral itd.), kao i kontrola poštovanja tih uredbi, koje vrši državna služba bezbednosti. U ponekim slučajevima su ove uredbe mogle zadirati veoma duboko u intimnu sferu građana i na taj način predstavljati pravu antitezu modernog individualizma (Bruford, 1975: 25).

11 „Direktive iz Potsdama su se sve više ignorisale ili samo delimično sprovodile; u isto vreme, činovnici su izbegavali da preuzmu odgovornost na sebe [...]. Štaviše, pod vladavinom Fridriha Velikog, pruska birokratija je podvrgnuta procesu konstantne reorgani-

što je više jačala njihova težnja (legitimirana benevolentnim ciljem „usrećivanja” podanika) za centralizacijom uprave i regulacijom sve većih segmenata društvenog života, koji je u 18. veku već postajao veoma kompleksan: apsolutističke ambicije su išle mnogo ispred realnih mogućnosti intervencije, tako da je efikasnost administracije bila u direktnoj korelaciji sa spremnošću činovništva da sprovodi kraljeve naredbe.¹² Kao što se može i pretpostaviti, od odnosa moći na relaciji između kralja i njegovih činovnika zavisilo je i to koliki deo pravnog sistema će ostati mrtvo slovo na papiru (Hellmuth, 2004: 449-451). S druge strane, kao što je još Maks Veber (*Max Weber*) zaključio upravo na primeru Fridriha II, „apsolutni monarh je nemoćan pred nadmoćnim stručnim znanjem birokratije, a u izvesnom smislu upravo on je najnemoćniji. Sve gnevne naredbe Fridriha Velikog o ‘ukidanju kmetstva’ su, tako reći, izbačene iz koloseka na putu ka ostvarenju, jer ih je službeni mehanizam ignorisao prosto kao povremene diletantske dosetke” (Veber, 1976: 88). Pa ipak, Fridrih je važio kao simbol prosvetljenog apsolutizma¹³ ne samo na osnovu svojih političkih i vojnih postignuća, nego i na osnovu svojih neuspeha u razaranju tradicionalnog staleškog poretka i administrativnoj nivelaciji – u čemu je Luj XVI bio neuporedivo uspešniji, ali ga je to, paradoksalno, stajalo prvo prestola, a zatim i glave.

Takav prosvetljeni apsolutizam nije imao ništa zajedničko sa liberalizmom, koji se u Fridrihovo vreme uobličavao u anglosaksonskom svetu i u Francuskoj (Sell, 1981: 25-26). Liberalizmu se on najviše približavao u pojačanoj svesti apsolutnog monarha da nekom služi i da taj neko ne samo što se ne može utopiti u impersonalnu „državu”, nego i da na vladarovo služenje ima izvorno pravo (Krieger, 1966: 15). Ili, kako će to Frid-

zacije, koji sugerise određeni nedostatak usmerenja u pruskoj unutrašnjoj administraciji. Mnogobrojni projekti koje je monarh pokretao uz pomoć svoje administracije nisu imali nikakvog dejstva. Država izgleda da je postigla samo ograničenu kontrolu nad fundamentalnim problemima kao što su porezi i obaveze. [...] Postaje sve jasnije da su delovi urbane i ruralne populacije bili u mogućnosti da izbegnu intervencije vlasti. Očigledno je da je postojao veliki jaz između pretenzija apsolutističkog režima i situacije na terenu” (Hellmuth, 2004: 449-451).

12 Činovnici u Prusiji su opstruirali mnoge Fridrihove dekrete donete bez konsultacija sa ministarskim savetom (*aus dem Kabinett*). Novija istraživanja pokazuju da je veliki deo opstrukcije bio motivisan shvatanjem činovnika da bi sprovođenjem donetih dekreta proizveli dosta patnje velikim delovima stanovništva (Weis, 1986: 186)

13 Običaj da se se Fridrihovo stupanje na pruski tron označava kao diskontinuitet sa prošlošću i otvaranje kvalitativno nove epohe – epohe prosvetiteljstva – zadržao se veoma dugo. Tako je npr. Henri Brunšvig (Henry Brunschwig) pisao na karakterističan način: „Vladavina prosvetiteljstva u Prusiji može se datirati. Ona počinje sa vladavinom Fridriha II 1740. U suprotnosti sa njegovim ocem, novi kralj se ne zadovoljava time da jednostavno dozvoljava raznorazne kultove, on sistematski uvodi principe prosvetiteljstva kojima podupire institucije svoje države” (Brunschwig, 1975: 172).

rih formulisati: „Vladar ni u kom slučaju nije neograničeni gospodar naroda”, nego je „samo njihov prvi sluga” (Friedrich, 1789: 110). Doduše, Fridrih je bio sklon da piše i pohvale slobodi,¹⁴ ali mu to svakako nije padalo na pamet da primenjuje na monarhijska državna uređenja – kakvo je u svakom slučaju bilo prusko. Takva „prosvećenost” nije mogla da bude ništa više od „prelazne ideologije” u poslednjoj fazi raspadanja *ancien régime*-a (tj. pre bilo kakvih pokušaja izgradnje liberalne ustavne države i emancipacije građanskog društva), kojom se, doduše, i dalje legitimisao apsolutizam i negirao politički liberalizam, ali su se istovremeno i nagoveštavali temeljni postulati potonjeg, poput građanskih prava, konstitucionalizma itd. (Garber, 1992: 47). Jedan od najvećih paradoksa nemačkog liberalizma, kada je u 19. veku počeo da se uobličava, biće taj da će se inspirisati i nadahnjivati, između ostalog, i prosvećenim apsolutizmom (upor. Langewiesche, 1988: 13 i dalje), a pogotovo onim pruskim, fridricijanskim.

Kao što je to svojevremeno dobro pokazao Vilhelm Diltaj (*Wilhelm Dilthey*), Fridrih je u svom praktičkom prosvećenom apsolutizam samo proklamativno osporavao Makijavelijevu teoriju državnog rezona, dok je suštinski usvojio firentinčevo shvatanje države kao sile (Dilthey, 1969: 187) i zato ne bez osnova stekao slavu autentičnog makijaveliste, koji je preko pruske Akademije nauka i umetnosti postavio kamen temeljac pruskoj tradiciji filozofskog promišljanja države i istorije. Ključni stav te tradicije glasio je da se „zahtev pojedinca za samoodređenjem može uvažiti samo onoliko koliko to dozvoljava potreba države za moći” (Dilthey, 1957: 194). Ipak, Prusija koju je Fridrih uzdigao u evropsku silu nije bila kao takva održiva. Fridricijanska država, redukovana na „sistem uprave, sudstva i vojske” (Haffner, 1979: 86) i ovenčana slavom stečenu u ratnim podvizima, obesmisllila je u potpunosti stari „patriotizam Rajha” (Simon, 1968: 287) i u isto vreme je ignorisala prve vesnike kako pruskog, tako i nemačkog nacionalizma (Kohn, 1962: 348). To je Gerhardu Riteru (Gerhard Ritter) dalo povoda da zaključi kako je Fridrih bio izolovana pojava nemačkog prosvećenog apsolutizma i kako tekovine njegovog upražnjavanja državnog rezona nisu bile, niti su u novoj epohi, koja je započela sa Francuskom revolucijom, mogle biti dugotrajne: već deset godina nakon njegove smrti vojna moć Prusija potpuno se raspadala (Ritter, 1948: 120). Takav zaključak je preuranjen i svakako neutemeljen. Jer, sa Francuskom revolucijom je tek započinjalo pravo vreme nacionalnih heroja, mitova i legendi, a Fridrih se Nemcima nudio upravo kao prvo snažno jezgro mitske svesti. Već je zapravo od pobede Fridriha nad Francuzima kod Rozbaha 1758. stvorena, bez ikakvog Fridrihovog doprinosa, nemačka „nacionalna pobeda” koja je

14 „Nema osećanja koji je neodvojiviji od našeg bića od slobode. [...] Jer, kao što se bez lanaca rađamo, tako želimo i da bez prinude živimo” (Friedrich, 1789: 130).

proslavljana ne samo u Prvom, nego i u Drugom rajhu (Dann, 1994: 40).

Istine radi, treba reći da je Fridrih svojim vojnim poredama, harizmatičkom ličnošću i efikasnom državnom upravom kod Nemaca budio patriotski ponos i osećaj nacionalne identifikacije, ali ih je u isto vreme plašio svojim birokratizmom i mašinskim shvatanjem države, koje je bilo nepodesno za mitsku obradu zato što je rušilo svaku mogućnost za uspostavljanje predstave o organskom jedinstvu vlasti i podanika (Beck, 1996: 363). Na taj način je kraj 18. veka u Nemačkoj bio obeležen urušavanjem Rajha, sa njegovim zastarelim patriotizmom, i Fridrihovom rastućom slavom, koja je davala impulse za novi nacionalizam. Time je, uoči epohe uspona naroda i narodnih ratova, koju je započela Francuska revolucija, Fridrih ostavio dvostruko problematično zaveštanje Nemcima: ekskluzivnost Prusije, koja je ostala mala, izolovana i nesposobna za odgovarajuću ratnu mobilizaciju, i ruševnost Rajha, koji je tako bio učinjen lakim plenom za prvog ozbiljnijeg stranog zavojevača. U vazduhu je lebdela potreba za sintezom – za novim Fridrihom, koji bi svoje pobede stavio u službu novog Rajha – čiju artikulaciju će pokrenuti tek Napoleonovi ratovi. Godinu dana pre Francuske revolucije, u leto 1788, Johanes Miler je, došavši iz Švajcarske u Nemačku, pisao: „Od Maksimilijana I ni jedno vreme nije bilo pogodnije za patriotsku delatnost. [...] Nešto se mora dogoditi za Rajh, naciji se mora pomoći. Visok cilj je istaknut i ko ga bude dostigao, njemu će se narodi privoleti” (cit. prema: Raumer, 1956: 3).

U vreme Francuske revolucije Rajh je bio samo senka svoje stare moći i, već kao pravi anahronizam, rasformiran je 1806. S druge strane, međutim, ni razjedinjene, starorežimske i male nemačke države nisu bile u stanju da se odupru moćnoj vojnoj sili koja je pretela sa zapada. A kada je na čelo te sile 1799. došao Napoleon Bonaparta i započeo da, na ruševinama dotadašnjeg evropskog sistema, izgrađuje vlastito carstvo, to je bio signal za nemačke intelektualce da počnu da rehabilituju tradiciju državnog rezona. Prvi među njima bio je Georg Vilhelm Fridrih Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel), a vrlo brzo za njim to je učinio i Johan Gotlib Fihte (Johann Gottlieb Fichte). I dok je prvi još smatrao da svoja razmišljanja treba da ostavi za sebe, drugi ih je hrabro 1807. objavio u književnom časopisu *Vesta*. Prvi je pri tom još mogao da posmatra poslednju fazu urušavanja Rajha pod austrijskom dominacijom, dok ga drugi više nije imao pred očima i zato je mogao da bezrezervno zagovara, pa i uzme učešće u kreiranju misije Prusije u svenemačkom ujedinjenju.

Integracija brutalnog i nebrušenog makijavelizma u političku filozofiju nemačkog klasičnog idealizma bila je odavno okarakterisana kao „čudovišni” čin kojim je izvršeno „ozakonjenje vanbračnog deteta” (Meincke, 1924: 435). Pa ipak, opredeljenje nemačkih idealističkih filozofa da posegnu za Makijavelijevim nasleđem državnog rezona postaje razumljivije

kada se uzmu u obzir, prvo, progresivno zaostajanje političke filozofije u Nemačkoj tokom 17. i 18. veka, a zatim i, drugo, protonacionalistička reakcija na opasnost od Napoleona, koja je dovela do pravljenja dalekosežnih paralela između Italije na početku 16. i Nemačke na početku 19. veka. U svom spisu posvećenom ustavu Rajha (napisanom 1800-1802), Hegel je tako došao do sledećeg zaključka: „Njemačka s nekadašnjom Italijom dijeli tu sudbinu da je već vijekovima bila poprište unutarnjih ratova, ali i poprište ratova stranih sila, da su je prijateljski pljačkali, obojivali, grdili, prezirali i da se u miru obično smanjivala” (Hegel, 1982: 420). Da bi izmakla toj sudbini, Nemačka mora da sledi onaj isti savet koji je i Makijaveli preporučio Italiji tri veka ranije – ona mora da se strogo drži državnog rezona i da ne bira sredstva zarad kumuliranja moći. „No ovdje ne može [biti] govora o izboru sredstava: upaljeni udovi se ne mogu liječiti lavandulom; stanje u kojem su otrov, mučko ubistvo postali uobičajena oruđa, ne podnosi blaga protusredstva. Truljenju blizak život može se reorganizovati samo nasilnim postupkom [...], a svaka bi država bila u položaju da se radi svog održanja koristi odvratnim sredstvima, smrću, dugim kaznama zatvora” (Hegel, 1982: 418-419).

Osim toga, nemački idealistički filozofi imali su sasvim konkretne podsticaje iz političke sfere, od samih političkih aktera. Zar sam Napoleon Bonaparta nije govorio da među svim političkim delima vredi čitati jedino Makijavelijevog *Vladara* (Kasirer, 1972: 165)? A ako nisu hteli da se ugledaju na Napoleona, nemački idealistički filozofi su pogled mogli da skrenu ka Nemačkoj, ili, tačnije, Prusiji, odakle im je Fridrih slao enigmatičnu poruku. Dok je u tome „što je sledio Makijavelija, iako ga je istovremeno opovrgao” Herder (Herder) još prepoznavao običnu Fridrihovu nedoslednost, koja se dobro uklapala u njegov portret jednog despota (Herder, 1911: 61), Hegel je već bio spreman na učenje istorijskih lekcija. Zahtevi, koje je Makijaveli postavio pred idealnog vladara, po Hegelovom mišljenju su bili objektivno neostvarivi, i zato ih, u međuvremenu, nije uspeo da ispuni nijedan živi vladar. Fridrih, „koji ga je opovrgao” u teoriji a sledio u praksi (Hegel, 1982: 418), na kraju je završio u dezavuisanju onog ultimativnog cilja koji je u italijanskom slučaju Makijaveli zagovarao, pošto su Fridrihovi „kasniji život i djelo [...] najjasnije izrazili raspad njemačke države u nezavisne države”. Dakle, Fridrihov problem nije bio u tome što je bio Makijavelijev učenik – i kao takav podložan kritikama za despotiju, poput one Herderove – nego zato što je bio (sa stanovišta njegovog krajnjeg istorijskog učinka) loš Makijavelijev učenik. Ipak, iako je postupao loše i kao filozof – zato što je bio sklon moralisanju – i kao vladar – zato što je zadao fatalni udarac Rajhu, od kojeg se ovaj više nije mogao oporaviti – Fridrih je za Hegela imao velike istorijske zasluge u tome što je uopšte afirmisao državni rezon onda kada su ga se svi odricali. Makijavelijevom *Vladaru* Fridrih je, naime, „suprotstavio

moralne teme, na čiju prazninu je on sam ukazao svojim načinom djelovanja, kao i izričito u svojim spisateljskim djelima, time što [...] između država ne priznaje njihovu obaveznost, ako više nisu u skladu s dobrobiti jedne države” (Hegel, 1982: 420). Time je Hegel Fridrihovu reputaciju kao *makijaveliste* po prvi put prekorenuo iz negativnog u pozitivni kontekst, ističući Fridrihovu „sposobnost” da svoj izvorni teorijski idealizam konsekventno prevaziđe kako beskrupuloznim načinom vladavine, tako i nekim kasnijim spisima, lišenim mladalačkog moralizma, kojima je definitivno uzdigao „dobrobit” pruske države u jedini kriterijum ispravne vladavine. Iako Hegel to nije stigao da eksplicira, iz njegovog načina razmišljanja jasno proizlazi zaključak da je jedino takva politika – samo uzdignuta na nivo jednog novog Rajha, kojeg bi vaspostavila upravo sama Prusija – mogla Nemačkoj da povrati snagu i omogućí joj ne samo da se uspešno odbrani od francuskog zavojevača, nego i da ponovo postane gospodar čitave Evrope. Taj zaključak ostalo je da izvuku pravi nemački nacionalisti, nacionalni liberali, ali i konzervativni real-političari, kojima će, pod vođstvom Bizmarka (Bismarck), naposljetku uspeti da 1871. oforme Drugi rajh. ¶

LITERATURA

- Beck, Lewis White. 1996. *Early German Philosophy. Kant and his Predecessors*. Bristol: Thoemmes Press.
- Bled, Jean-Paul. 2004. *Friedrich der Große*. Düsseldorf: Artemis & Winkler.
- Blumenberg, Hans. 2004. *Legitimnost novog veka*, Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Bodin, Jean. 2002. *Šest knjiga o republici*, Zagreb: Politička kultura.
- Bruford, Walter. 1975. *Die gesellschaftlichen Grundlagen der Goethezeit*, Frankfurt am Main etc: Ullstein.
- Brunschwig, Henri. 1975. *Gesellschaft und Romantik in Preußen im 18. Jahrhundert. Die Krise des preußischen Staates am Ende des 18. Jahrhunderts und die Entstehung der romantischen Mentalität*, Frankfurt am Main i Wien: Ullstein.
- Conze, Werner. 1997. “Staat”, In Hrsg. Brunner, Otto, Conze, Werner i Kosselleck, Reinhart. *Geschichtliche Grundbegriffe*, Band 6, Stuttgart: Klett-Cotta.
- Coreth, Emerich. 1972. *Einführung in die Philosophie der Neuzeit. Band I: Rationalismus – Empirismus – Aufklärung*, Freiburg: Verlag Rombach.
- Dann, Otto. 1994. *Nation und Nationalismus in Deutschland 1770-1990*, München: Verlag C.H. Beck.
- Dilthey, Wilhelm. 1957. *Von deutscher Dichtung und Musik. Aus den Studien zur Geschichte des deutschen Geistes*, Stuttgart: B. G. Teubner Verlagsgesellschaft.

- Dilthey, Wilhelm. 1969. *Studien zur Geschichte des Deutschen Geistes*, u: *Gesammelte Schriften*, knj. 3, Stuttgart i Göttingen: B.G. Teubner Verlagsgesellschaft i Vandenhoeck & Ruprecht.
- Euchner, Walter. 1982. "Auctoritas non veritas facit legem? Zur Abgrenzung von Politik und Nicht-Politik bei Thomas Hobbes", In Hrsg. Bermbach Udo i Kodalle Klaus-M. *Furcht und Freiheit. Leviathan – Diskussion 300 Jahre nach Thomas Hobbes*, Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Fehrenbach, Elisabeth. 1986. *Vom Ancien Régime zum Wiener Kongress*, München: Oldenbourg.
- Friedrich II. 1789. *Antimachiavel oder Versuch einer Kritik über den Fürsten des Nic. Machiavel. (1740)*, In *Sämtliche Werke*, Band 16, Wien: Joh. Bapt. Wallishausser Buchhändler.
- Garber, Jörn. 1992. *Spätabsolutismus und bürgerliche Gesellschaft. Studien zur deutschen Staats- und Gesellschaftstheorie im Übergang zur Moderne*, Frankfurt am Main: Keip Verlag.
- Haffner, Sebastian. 1979. *Preußen ohne Legende*, Hamburg: Wilhelm Goldmann Verlag.
- Hartung, Fritz. 1974. "Der aufgeklärte Absolutismus", In Hrsg. Aretin Karl Otmar Freiherr von. *Der aufgeklärte Absolutismus*, Köln: Kiephauer & Witsch.
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich. 1982. "Sustav Njemačke (1800-1802)", In *Rani spisi*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Herder, Johann Gottfried. 1911. "Journal meiner Reise im Jahr 1769", In *Ideen zur Kulturphilosophie*, Leipzig: Insel Verlag.
- Hellmuth, Eckhart. 2004. "Enlightenment and Government", In eds. Fitzpatrick, Martin et al. *The Enlightenment World*, London i New York: Routledge.
- Hinsli, Frensis Heri. 2001. *Suverenost*, Beograd: Filip Višnjić.
- Höffe, Otfried. 1982. "Wissenschaft im Dienste freier Selbsterhaltung? Zum Theorie-Praxis Verhältnis in Thomas Hobbes' Staatsphilosophie", In Hrsg. Bermbach Udo i Kodalle Klaus-M. op. cit.
- Kasirer, Ernst. 1972. *Mit o državi*, Beograd: Nolit.
- Kohn, Hans. 1955. *Nationalism. Its Meaning and History*, Princeton etc.: D. van Nostrand Company Inc.
- Kohn, Hans. 1962. *Die Idee des Nationalismus. Ursprung und Geschichte bis zur Französischen Revolution*, Frankfurt am Main: S. Fischer Verlag.
- Kopitzsch, Franklin. 1989. "Sozialgeschichte der Aufklärung in Deutschland. Eine Skizze", In Hrsg. Berding Helmut, François Etienne i Ullman Hans-Peter. *Deutschland und Frankreich im Zeitalter der Französischer Revolution*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Krieger, Leonard. 1966. "Stages in the History of Political Freedom", In ed. Friedrich, Carl (ur.): *Liberty*, New York: Atherton Press.

- Langwiesche, Dieter. 1988. *Liberalismus in Deutschland*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Machiavelli, Niccolò. 1985. "Vladar", In *Izabrano djelo. Prvi svezak: Politička djela, vojno-teorijska rasprava, diplomatska izvješća, pisma, povjesni spisi, književna djela*, Zagreb: Globus.
- McClelland, J. S. 1996. *A History of Western Political Thought*, London i New York: Routledge.
- Meinecke, Friedrich. 1924. *Die Idee der Staatsräson in der neueren Geschichte*, München i Berlin: R. Oldenbourg Verlag.
- Molnar, Aleksandar. 2001a. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 1: Pravo na otpor tiraniji*, Beograd: Samizdat B92.
- Molnar, Aleksandar. 2001b. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi. Knjiga 2: Klasične revolucije: Nizozemska – Engleska – SAD*, Beograd: Samizdat B92.
- Münkler, Herfried. 1982. *Machiavelli. Die Begründung des politischen Denkens der Neuzeit aus der Krise der Republik Florenz*, Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Münkler, Herfried. 1987. *Im Namen des Staates. Die Begründung der Staatsraison in der Frühen Neuzeit*, Frankfurt am Main: Fischer Verlag.
- Oberreuter, Heinrich. 1987. "Widerstandsrecht als Aspekt politischer Kultur", In Hrsg. Steinbach Peter. *Widerstand. Ein Problem zwischen Theorie und Geschichte*, Köln: Verlag Wissenschaft und Politik.
- Raumer, Kurt. 1956. *Deutschland um 1800. Krise und Neugestaltung 1789-1815*, In Hrsg. Leo Just. *Handbuch der Deutschen Geschichte, Band III, Abschnitt 1*, Konstanz: Akademische Verlagsgesellschaft Althenaion Dr. Albert Hochfeld.
- Richelieu, Cardinal. 1989. *Political Testament*, Wisconsin: The University of Wisconsin Press.
- Ritter, Gerhard. 1959. *Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des 'Militarismus' in Deutschland. Erster Band: Die altpreußische Tradition (1740-1890)*, München: Verlag R. Oldenbourg.
- Salomon-Delattre, Gottfried. 1965. *Moderne Staatslehren*, Neuwied i Berlin: Luchterhand.
- Schulze, Hagen. 1994. *Staat und Nation in der europäischen Geschichte*, Verlag C. H. Beck München.
- Sell, Friedrich. 1981. *Die Tragödie des deutschen Liberalismus*, Baden-Baden: Nomos Verlag.
- Simon, Hermann. 1968. *Geschichte der Deutschen Nation. Wesen und Wandel des Eingeverständnisses der Deutschen*, Mainz: v. Hase & Kohler Verlag.
- Veber, Maks. 1976. *Privreda i društvo, knjiga 2*, Beograd: Prosveta.

Weis, Eberhard. 1986. "Enlightenment and Absolutism in the Holy Roman Empire: Thoughts on Enlightened Absolutism in Germany", *The Journal of Modern History (Supplement: Politics and Society in the Holy Roman Empire, 1500-1806)*, god. 58: 181-197.

Württemberg, Thomas. 1973. *Legitimität staatlicher Herrschaft. Eine staatsrechtlich-politische Begriffsgeschichte*, Berlin: Dunker & Humblot.

SUMMARY

PRUSSIAN ENLIGHTENED ABSOLUTISM BETWEEN ENLIGHTENMENT AND REASON OF STATE

In the article the author is dealing with the revival of the theory of Reason of State (Ital. *la Ragione di Stato*) in the 18th century Prussia. He is arguing that the theory of Reason of State was quite compatible with the growing nationalism in early 16th century Italy as well as in late 18th century Prussia and capable of undermining the emerging project of Enlightenment. That explains why such champion of Prussian Enlightenment and opponent of Machiavelli's *Prince* as Frederick the Great was able to play the crucial role in the revival of the theory of Reason of State in Prussia. In spite of later criticism for ruining the First Reich, the main achievement of the famous Prussian king for the 19th century nationalist movement in Germany was creation of strong state suitable for serving as a tool of the absolutist ruler in his competition with all the contemporary great powers of Europe and as a political model for building the Second Reich.

KEY WORDS: Enlightenment, Reason of State, absolutism, nationalism, state, Prussia

KONFLIKTNI POTENCIJAL DOBROSUSJEDSKIH ODNOSA: SLUČAJ HRVATSKE I SLOVENIJE

Marta Zorko¹

REZIME

Dobrosusjedski odnosi Hrvatske i Slovenije narušeni su u proteklom desetljeću do razine koja je uključivala negativnu diplomatsku akciju, sporadične incidente i zaokret u geopolitičkoj percepciji. Susjedne i prijateljske države, koje su stoljećima dijelile istu sudbinu, spor oko protezanja granične linije doveo je do zahlađivanja odnosa i provođenja politike s pozicije moći. Rad se bavi istraživanjem geneze odnosa i zaokretom geopolitičke percepcije u razdoblju od raspada SFRJ do zatvaranja pristupnih pregovora Republike Hrvatske s Europskom unijom. Uvidom u relevantne dokumente, izjave i stavove političara, kao i vanjskopolitičke ciljeve ovih dviju država, u radu se analiziraju bilateralni odnosi, upućuje na postojanje konfliktnog potencijala i na negativni zaokret u geopolitičkoj percepciji.

KLJUČNE RIJEČI: hrvatsko-slovenski odnosi, konfliktni potencijal, geopolitička percepcija

UVOD

Postojanje konfliktnog potencijala podrazumijeva narušene odnose. Do koje su mjere ti odnosi narušeni, dokazat će se u ovom radu uzimajući u obzir *državnu razinu* (formalna i praktična geopolitika) u smislu vanjskopolitičkih akcija, i *poddržavnu razinu* (popularna geopolitika) u smislu davanja ili oduzimanja legitimiteta za takve akcije od strane javnosti pod utjecajem geopolitičke percepcije. Odnosi dviju susjednih država mogu gradirati od suradnje do sukoba. Gledano u praksi, vanjskopolitička akcija

1 Autorka je viši asistent Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu

države može imati nekoliko razina. Vukadinović razlikuje četiri vrste vanjskopolitičkih akcija: političku (diplomatsku), ekonomsku, propagandnu i vojnu (Vukadinović 2005, 141-160). Sve one mogu biti pozitivno i negativno usmjereni potezi. Ó Tuathail, Dalby i Routledge razvili su model za objašnjavanje vanjskopolitičkih akcija u okvirima geopolitičke kulture država, a u kontekstu postmodernih promišljanja kritičke geopolitike (Ó Tuathail, Dalby i Routledge 2007, 22). Državni geopolitički sustav čini državna struktura svake zemlje koja se sastoji od geografskog položaja države, povijesne uvjetovanosti, diskursa nacionalnog identiteta, državne aparature i mreža moći. Tako postavljeni sustav uvjetuje geopolitičku kulturu svake zemlje koja utječe na državnu praksu. Geopolitička kultura sastoji se od geopolitičkih imaginacija (percepcije o vlastitom položaju u odnosu na ostatak svijeta) i geopolitičkih tradicija (teorijskih promišljanja vanjskopolitičkih orijentacija države). Različite geopolitičke imaginacije i geopolitičke tradicije čine temelje na kojima se stvaraju određeni geopolitički diskursi – formalni, praktični i popularni. Formalna se geopolitika najčešće povezuje s geopolitikom u cijelosti, a odnosi se na geopolitičke teorije i vizije stvorene od strane intelektualaca i državnika. Ti su diskursi sastavni dio strateških studija, birokratskih izvještaja i političkih doktrina. Praktična se geopolitika odnosi na priče kojima se koriste tvorcima javnih politika i političari u stvarnoj praksi vanjske politike, a diskursi su sadržani u političkim govorima, diplomatskoj i pravnoj praksi i kao akceleratori državnih akcija. Popularna geopolitika odnosi se na priče o svjetskoj politici koje svoj izričaj pronalaze u popularnoj kulturi države – javnom mnijenju, državnim ritualima i kulturi masmedija. Tako se primjerice, osim u općoj geopolitičkoj viziji prijateljstva ili neprijateljstva dviju zemalja, geopolitička percepcija može iščitati iz javne percepcije građana koja se evidentira u anketama i istraživanjima javnog mnijenja ili medijskim napisima. Preciznije, količini napisa i njihovoj intoniranosti. U kontekstu svega navedenog, geopolitička percepcija predstavlja posljedicu prožimanja dugoročne geopolitičke tradicije i kratkoročnih geopolitičkih diskursa, koji za posljedicu imaju pozitivnu ili negativnu percepciju prema *drugome*.

Geopolitička vizija, odnosno geopolitička percepcija, faktor je koji se odnosi na tradicionalnu sliku stvaranu tijekom duljeg vremenskog razdoblja i subjektivnu procjenu *simpatičnosti* i solidarnosti građana jednih prema drugima. Klemenčić smatra kako u odnosima dviju susjednih država, kao i u odnosima dvaju naroda, vrlo važno mjesto pripada tradicionalnoj slici ili svojevrsnoj geopolitičkoj percepciji, koju je jedna strana formirala o drugoj strani na temelju povijesnog iskustva i naslijeđa. Temeljne su pretpostavke za postojanje geopolitičke vizije emocionalan odnos povezanosti s teritorijem i ekskluzivistički pristup „mi-i-oni”. U okviru svake nacionalne retorike geopolitičkim percepcijama pripada važno mjesto.

Otpornost tradicionalističkih shvaćanja i geopolitičkih percepcija na promjene katkad je vrlo velika pa njihov udjel u bilateralnim odnosima može biti znatan. U vezi je s pojmom geopolitičke percepcije i geopolitički kod, skup strateških pretpostavki na kojima se temelji vanjska politika (Taylor 1989), odnosno, krajnje pojednostavljeno, popis prijateljskih i neprijateljskih država (Dijkink 1996). Tradicionalna prijateljstva i neprijateljstva mogu biti dobra ili loša podloga današnjih odnosa (Dijkink, 1996; Klemenčić 2001, 24). Kako vidimo, geopolitička percepcija može biti pozitivna i negativna i na isti način može utjecati na bilateralne odnose. Simpatije jednog naroda prema drugomu, u ozračju prijateljstva, pomažu u bezbolnijem rješavanju nekih otvorenih pitanja, ili pak svrstavanju u saveze. Negativna percepcija, s druge strane, može biti eskalator konfliktnog potencijala izazvanog određenim otvorenim pitanjem.

Odnosi Hrvatske i Slovenije oduvijek su bili dobri, prijateljski i isprepleteni. Zaokret u geopolitičkoj percepciji unatrag desetak godina upućuje na postojanje konfliktnog potencijala i narušenost dobrosusjedskih odnosa zbog otvorenih pitanja teritorijalnog predznaka.²

HRVATSKA I SLOVENIJA – OKVIR ODNOSA I OTVORENA PITANJA

Prema Klemenčiću, najvažnija geopolitička pretpostavka međusobne percepcije Hrvata i Slovenaca bila je nekonfliktnost. U prošlosti ova dva naroda nikada nisu međusobno ratovala i dugi su niz godina dijelila istu sudbinu. U prošlosti su oba naroda bila bez vlastite države ili su činili sastavne dijelove većih državnih cjelina. Oba su naroda iskusila i političku podjelu nacionalnog prostora. I hrvatsko i slovensko politogenetsko naslijeđe obilježeno je ponajprije podređenošću i nastojanjima k nacionalnoj integraciji. Kao dva entiteta sa sličnim povijesnim iskustvom Hrvati i Slovenci mogu dobro razumjeti jedni druge, što nije uvijek slučaj sa susjednim narodima (Klemenčić 2001, 24-25). Osim toga, Hrvati i Slovenci nemaju etnički spornih područja, što Klemenčić navodi kao svojevrstan kuriozitet

2 Ovaj teritorijalni spor nastao je raspadom bivše Jugoslavije. Bez obzira na to što su neki slovenski zahtjevi utemeljeni na povijesnoj zakinutosti prilikom razgraničenja Jugoslavije i Italije, obje su se države suglasile kako će za spor biti relevantno stanje na dan proglašenja neovisnosti Hrvatske i Slovenije, odnosno 25. lipnja 1991. godine, što je potvrđeno u nekoliko dokumenata. Temelj spora (i na kopnu i na moru) sadržan je u činjenici kako se ove dvije države ne mogu usuglasiti kakvo je bilo stanje na taj dan. Točnije, razgraničenje na moru nije postojalo pa ga je u skladu s tim tek potrebno utvrditi, dok se protezanje granice na kopnu u nekim točkama ne podudara s nadležnostima bivših republika i njihovih općina. Stanje na terenu nije u skladu s katastarskim česticama, čije izmjere datiraju još iz vremena Austro-Ugarske, dok postojanje dvojnih zemljišnih knjiga dodatno komplicira dogovor o protezanju granične crte.

u Europi. Jedno od bitnih obilježja hrvatsko-slovenskih odnosa čini neprijeporna etnička međa naseljenosti dvaju naroda. Tomu pogoduje činjenica što je nacionalni identitet s jedne i druge strane te međe vrlo jasno i točno definiran te da ni po tom pitanju nema nikakvih spornih točaka. Iako hrvatsko i slovensko materijalno i duhovno kulturno naslijeđe nosi pečat dominantne pripadnosti istom, srednjoeuropskom kulturnom krugu, riječ je o dvjema odvojenim kulturama s vrlo malo ili nimalo sadržaja na koje pravo polažu obje strane i oko kojih su se sporile ili se spore. Tako jasnom kulturnom 'razgraničenju' pogoduje činjenica što su hrvatski i slovenski jezik dva odvojena jasno definirana jezika, međusobno dovoljno razumljiva da se na njima može komunicirati, ali istodobno i dovoljno udaljena da se izbjegnju sve zamke koje mogu proisteći iz nejasnih jezičnih međa (Klemenčić 2001, 26). Ipak, iako se radi o dvama povijesno naklonjenim narodima, koji su dijelili istu sudbinu dugi niz godina, došlo je do očitog narušavanja bilateralnih odnosa i negativnog zaokreta u geopolitičkoj perepciji.

Bilateralni odnosi ovih dviju država na stranici Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija Republike Hrvatske definirani su kao razvijeni na svim razinama, raznovrsni, intenzivni, obostrano poticani, prijateljski i dobrosusjedski, ali i složeni. U nastavku stoji kako su politički odnosi često opterećeni otvorenim pitanjima dijelom naslijeđenima iz bivše zajedničke države, napose kad je riječ o razgraničenju na moru. Može se zaključiti kako su odnosi dviju država u načelu dobri i da su uređeni nizom sporazuma, ali također i narušeni neriješenim pitanjima, koja se ponajprije tiču spora oko protezanja granične crte. Sličnog stava je i Degan koji tvrdi da postignuti sporazumi o ribolovu i graničnom prometu između Hrvatske i Slovenije osiguravaju normalne odnose. No, obje bi države dobile mnogo više kad bi postigle sporazum o cjelokupnoj kopnenoj i morskoj granici i kad bi on stupio na snagu. Neriješeni sporovi o državnim granicama truju uzajamne odnose na štetu obiju strana (Degan 2005, 47). Najnoviji dostupan izvještaj, *Godišnjak MVPEI RH* za 2009. godinu, ističe kako su odnosi sa Slovenijom u pozitivnom uzletu, s obzirom na rješavanje načina rješavanja graničnog spora i deblokadu pregovora. Tradicionalno dobri ekonomski odnosi potvrđeni su i unatoč krizi.

Analizom *Nacionalnih programa za pristupanje RH EU* od 2003-2009. godine, može se zaključiti kako su odnosi sa Slovenijom pozitivno usmjereni, ali kontinuirano opterećeni otvorenim pitanjima. Otkako su tri otvorena pitanja između ovih dviju država definirana Nacionalnim programom RH za pristupanje EU za 2003. godinu, u smislu određivanja granice na moru, duga Ljubljanske banke hrvatskim štedišama te stupanja na snagu Ugovora o NE Krško, ona su postala sastavni dio izvještaja za svaku godinu. Jedini napredak vidljiv je u smislu rješavanja pitanja oko NE Krško, iako i nakon tvrdnje kako pitanje NE Krško za RH više nije otvoreno političko

pitanje (Nacionalni program za 2005), reperkusije oko rješavanja tehničkih dijelova ostaju prisutne u svim Nacionalnim programima. Ovim je dokumentima otvoreno granično pitanje definirano kao najproblematičnije, najznačajniji problem koji Hrvatska i Slovenija trebaju riješiti u međusobnim odnosima jest razgraničenje teritorijalnog mora i nakon toga sklapanje konačnog sporazuma o državnoj granici (Nacionalni program za 2004), što je potvrđeno svim nacionalnim programima, jer se na listi prioriteta nalazi na prvom mjestu. Vidljivo je također kako je programom za 2004. istaknuto samo razgraničenje teritorijalnog mora kao otvoreni problem, dok se već programom za 2005. spominje i identifikacija granice, da bi se u programu za 2007. godinu definicija izmijenila, te je prvi prioritet postalo intenziviranje suradnje i dijaloga u rješavanju preostalih otvorenih pitanja, posebice razgraničenja na moru i kopnu. Takav zaokret potvrđuju i aktivnosti u smislu osnivanja dvaju povjerenstava za pitanje granica, *Međudržavno povjerenstvo za pripremu pravnog okvira za podnošenje spora o razgraničenju pred međunarodnim pravosudnim tijelom* i *Međudržavno povjerenstvo za utvrđivanje spornih točaka na kopnu*, o čijem nas osnivanju izvještava Nacionalni program za 2009. godinu. Među kontinuiranim prioritetima istaknuti su rješavanje pitanja granice, intenziviranje gospodarske (i ekološke suradnje) i pomoć Slovenije pri pristupanju Hrvatske EU i NATO-u.

U Vladinim programima za pristupanje EU iz 2010. i 2011. odnosi sa Slovenijom definirani su u istom tonu. Odnosi dviju susjednih država izuzetno su razvijeni i intenzivni, ali u jednom dijelu i iznimno složeni. Još uvijek postoje otvorena pitanja, iako se ne preciziraju, a uveden je i novi faktor u procjeni odnosa – javnost dviju zemalja. To upućuje na prepoznavanje nove dimenzije u problemima i spoznaja da postoji narušenost prijateljske percepcije i međusobna netrpeljivost među građanima Hrvatske i Slovenije. Ističe se da je u odnosima Hrvatske i Slovenije potrebno održati ostvareno pozitivno ozračje, kako na političkoj razini tako i u javnostima obiju država, s ciljem rješavanja preostalih otvorenih pitanja na obostrano prihvatljiv način, a strateški interes obiju strana mora biti nastavak razvijanja svestranih pozitivnih i prijateljskih odnosa. Prioriteti u ovim programima nastavljaju se na one istaknute nacionalnim programima u prethodnim godinama.

Analizom godišnjih izvješća Ministarstva vanjskih poslova Republike Slovenije može se zaključiti da neriješeno granično pitanje s Republikom Hrvatskom također zauzima mnogo prostora i pozornosti. U izvješću iz 2006., stavke s negativnom konotacijom odnose se ponajprije na neriješena pitanja s Hrvatskom i utjecaj koje ona imaju na Sloveniju. U ovom je izvještaju predstavljena i Bijela knjiga (peta po redu od deset predstavljenih vanjskopolitičkih akcija), a u poglavlju o bilateralnim odnosima i dijelu rezerviranom za RH stoji da su, unatoč intenzivnoj suradnji država

na ekonomskom planu, politički odnosi u 2006. godini bili zakomplicirani i obilježeni otvorenim pitanjima prostiranja državne granice, razgraničenja na moru među državama što uključuje i dogovor o razdiobi morskih pojaseva, kao i s nekim drugim pitanjima koja se ubrajaju u nasljednu problematiku, kao npr., preostalih deviznih depozita nekadašnjih štediša Ljubljanske banke. Isti izvještaj za 2007. godinu blaži je prema Hrvatskoj. U poglavlju o bilateralnim odnosima, ali i poglavlju o Republici Hrvatskoj, ima mnogo manje podataka s obzirom na izvještaj iz 2006. Među ostalim, stoji da su u vrlo dinamičnoj bilateralnoj suradnji u različitim područjima, posebice gospodarskim, politički odnosi u 2007. godini bili manje ili više isti kao i prethodnih godina. Pojedini aspekti odnosa između dviju zemalja odrazili su se i u europskom kontekstu ili u kontekstu hrvatskih pristupnih pregovora za članstvo u EU. Izvještaj za 2008. godinu formom je malo drukčiji pa ih je teško u potpunosti usporediti. Ipak, sadržajno je moguće zaključiti kako su odnosi u 2008. godini ponovno narušeni, jer se RH spominje na samom početku izvještaja, a i iste su godine blokirani pristupni pregovori RH s EU od strane Slovenije. O tome u izvještaju stoji da Sloveniji nisu preostali drugi mehanizmi osim da na pristupnoj konferenciji u prosincu izrazi zadržke glede napretka RH u poglavljima pristupnih pregovora. Izvještaj za 2008. kao otvorena pitanja ističe nasljedstva SFRJ (Ljubljanska banka), hrvatsko selektivno izdvajanje dokumenata i hrvatske jednostrane akcije. Izvještaj za 2009. godinu najsažetiji je u smislu elaboriranja odnosa s Hrvatskom, iako su predstavljeni kao najvažniji. U uvodnom se dijelu ističe kako su uređivanje odnosa s RH zaključili predsjednici vlada prosinačkim potpisom *Sporazuma o međunarodnoj arbitraži za određivanje granice na kopnu i moru*. Prema navodima iz ovog dokumenta, za Sloveniju je jedan od najvažnijih događaja za vrijeme švedskog predsjedanja Unijom potpis arbitražnog sporazuma. Iz posljednjih dvaju izvješća, koji su u svom formatu naglasak stavili na diplomatske akcije, također je vidljivo da je Slovenija poduzimala diplomatske akcije vezane uz odnose s RH ne samo u regiji, ili u okvirima institucija Unije, nego je lobilirala i u određenim državama. U smislu diplomatskih akcija prema stranama koje nisu ni na koji način uključene u spor, može se istaknuti emisija na francuskom jeziku o pitanju morske granice s RH ili posjet Grčkoj na visokoj razini kad se raspravljalo o sporu, što su prenijeli i grčki mediji.

Vanjskopolitički stavovi Slovenije prema Hrvatskoj objavljeni su u *Deset točaka ministarstva vanjskih poslova Republike Slovenije s obzirom na negativne izvještaje Hrvatske o Sloveniji* i predstavljaju pravu sliku toga kakvi su bilateralni odnosi i danas. Odnosi su prepuni sitničavih podbadaanja s obiju strana, predbacivanja, rastućih zahtjeva Slovenije i javnosti koje radikalizaciju od strane političara podržavaju, jer su jedne prema drugima izrazito negativno nastrojene. Sve to najbolje oslikava i ovaj

slovenski proglas³, iz kojeg se može zaključiti da su odnosi u tom razdoblju bili alarmantni, posebice u slovenskoj javnosti, što je vidljivo iz označenih dijelova točke pod rednim brojem devet, u kojoj se govori o građanskim inicijativama, akcijama i *antihrvatskom* raspoloženju.⁴

Prema službenim stavovima, količina bilateralnih sporazuma upućuje na kvalitetu suradnje Republike Hrvatske i Republike Slovenije. Iako se s tim stavom samo djelomično slažemo, može se zaključiti da Republika Hrvatska ima znatan broj bilateralnih ugovora potpisanih sa svim susjednim zemljama, pa tako i Slovenijom. Ipak, značajnije je kako odnose ovih dviju država karakterizira i niz jednostranih dokumenata kojima se definiraju ili pokušavaju definirati odnosi, proglašavaju prava i iznose stavovi, što pokazuje upravo suprotno, nemogućnost postizanja sporazuma i suradnje u jednom dijelu. Ako prihvatimo da količina bilateralnih sporazuma pretpostavlja kvalitetu odnosa, onda istom logikom možemo zaključiti kako

3 Iako je na stranici Ministarstva vanjskih poslova Slovenije objavljen samo na engleskom jeziku i uoči slovenskog predsjedanja EU, te mu je ciljana publika vjerojatno bila u Bruxellesu, u prijevodu se može sažeti ovako: (1) Nedavno su hrvatski političari i novinari napali Sloveniju zato što narušava međusobne odnose; (2) Hrvatska je za Sloveniju prijateljska zemlja kojoj je pomagala i pomaže na njezinu putu prema EU; (3) Takva pomoć nije prikladno nagrađena i ima protivnike u objema zemljama; (4) Nije točno da dvije zemlje već petnaest godina bezuspješno pregovaraju o granici, pregovori Račana i Drnovšeka 2001. godine su bili uspješni, a Hrvatska je nakon toga ustuknula. Zatišje je trajalo do 2004. i formiranja nove vlade u Sloveniji, nakon čega je ponovno do napretka došlo 2005. u vidu potpisivanja *Zajedničke izjave o izbjegavanju incidenata*, kad je dogovoreno da će polazna osnova za određivanje granice biti stanje na dan osamostaljenja, odnosno 25.6.1991; (5) Kredibilitet je ozbiljno pitanje u hrvatsko-slovenskim odnosima (ali i odnosima Hrvatske i drugih zemalja, primjerice BiH, s kojom su također potpisali sporazum pa ga odbili ratificirati). Slovenija je pretrpjela niz jednostranih akata od strane Hrvatske, kojima je ona pokušala poboljšati stanje na terenu u svoju korist. Svi ti potezi dokumentirani su u Bijeloj knjizi, a započeli su postavljanjem privremena graničnog prijelaza u Sečovlju na osnovi hrvatskih tvrdnji kako im pripada pola Piranskog zaljeva; (6) Ugovor o granici između Račana i Drnovšeka temeljio se na pravu Slovenije na pristup otvorenom moru, koji je naslijedila iz SFRJ. Nakon odbacivanja tog Sporazuma, s hrvatske su strane uslijedili jednostrani potezi koji su to pravo Sloveniji pokušali uskratiti; (7) Popis jednostranih mjera Republike Hrvatske, koje su suprotne ugovorima i zatečenom stanju na dan 25.6.1991., poprilično je dug, u ovoj je točki pobrojano više od dvadeset navodno jednostranih poteza RH koji su utjecali negativno na rješavanje otvorenoga graničnog pitanja; (8) Slovenija ne odbija medijaciju treće strane ili arbitražu; (9) U nekim javnim istupima Slovenija je bila kritizirana, čak optužena za pohlepu. Optužena je da ne pomaže Hrvatskoj na putu u EU. Takvi neutemeljeni i negativni stavovi narušavaju odnose i izazivaju napetosti. Kao posljedica toga, mnogi su Slovenci razvili negativne osjećaje, koji mogu evoluirati u opasno antihrvatsko raspoloženje. Bez obzira na stavove slovenske Vlade, ovi osjećaji mogu za posljedicu proizvesti neželjene inicijative; (10) Zbog svega spomenutog, Ministarstvo vanjskih poslova Republike Slovenije poziva na suradnju.

4 Svojevrzni pandan ovom proglasu je dokument hrvatske strane iz 1999. godine. *Deklaracija o stanju međudržavnih odnosa* nastala je kao odgovor na opetovane slovenske zahtjeve prvotno istaknute u *Memorandumu o Piranskom zaljevu* iz 1993. godine.

količina jednostranih deklaracija, proglasa i uredbi o međusobnim odnosima upućuje na njihovu narušenost. Tematika ovih jednostranih akcija ponajprije je vezana uz otvorena granična pitanja i pitanja koja posljedično proizlaze iz neslaganja oko definiranja granične linije.

Najviše osuđivanih jednostranih poteza obiju strana bilo je vezano uz proglašavanje jurisdikcije u morskim pojasevima. Hrvatska je 2003. proglasila Zaštićeni ekološko-ribolovni pojas (ZERP), koji je obuhvatio morski pojas nad epikontinentalnim pojasom u središnjem dijelu Jadrana, od granice hrvatskoga teritorijalnog mora do crte sredine s Italijom, određene sporazumom Jugoslavije i Italije potpisanim 1968. godine. Na proglašenje ZERP-a od strane Hrvatske, Slovenija je u listopadu 2005. odgovorila *Zakonom o proglašenju zaštićene ekološke zone i epikontinentskog pojasa*, kojim je obuhvatila i akvatorij koridora međunarodnih voda što ga je predvidio sporazum Račan – Drnovšek te u siječnju 2006. donošenjem *Uredbe o ribolovnim zonama*.⁵

Osim jednostranih akcija s obiju strana, bilo je i neuspjelih pokušaja rješavanja pitanja na bilateralnoj razini. Upravo količina tih neuspjelih pokušaja, te potreba za bilateralnim dokumentom kojim se regulira izbjegavanje incidenata, upućuje na razinu narušenost odnosa u tom razdoblju. *Zajednička izjava o izbjegavanju incidenata* iz 2005. godine, najbolji je dokaz u kakvim su odnosima Hrvatska i Slovenija bile u proteklom desetljeću. Dvije države, koje su čak razmatrale opciju udruživanja do ulaska u EU pri zajedničkom istupanju iz Jugoslavije⁶, zbog neriješenih otvorenih pitanja oko granice, dovele su se do potrebe za potpisivanjem ovakvog općenitog dokumenta radi smirivanja tenzija.

Hrvatska strana najvažnijim bilateralnim sporazumom u okviru kojeg treba tražiti rješenje smatra *Sporazum o pograničnom prometu i suradnji* (SOPS). Ovaj sporazum regulira specifična pitanja života uz granicu, te osim pograničnih naselja na kopnu, na moru obuhvaća znatno veći prostor od onoga oko kojeg se države spore⁷. Ta činjenica utječe na stavke

5 Prema toj uredbi predviđene su tri ribolovne zone (A, B i C), od kojih se jedna (B) nalazi na akvatoriju za koji Hrvatska smatra da je sastavni dio njezina teritorijalnog mora, dok se druga (C) nalazi na akvatoriju obuhvaćenom hrvatskim ZERP-om i uopće nema izravnog dodira sa slovenskim teritorijalnim morem, što nikako nije u skladu s Konvencijom o pravu mora (Klemenčić i Topalović 2009, 318).

6 *Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske*, čl. 5.

7 Pogranično područje na moru, prema ovom Sporazumu, jest morski prostor pod suverennošću svake ugovorne stranke koji se nalazi uz zapadnu obalu Istre, sjeverno od 45 stupnjeva i 10 minuta paralele sjeverne zemljopisne širine, od vanjskog ruba teritorijalnog mora Republike Hrvatske gdje ta paralela dodiruje kopno zapadne obale Istre (Grgatov rt Funtana). Članak 1, st. 3, *Sporazum o pograničnom prometu i suradnji između Republike Hrvatske i Republike Slovenije*, NN MU br.15/1997

vezane uz prava ribolova u tako definiranome pograničnom području i razlog je zbog čega dio sporazuma, koji se tiče ribarenja, nikad nije stupio na snagu.

Jedan od bezuspješnih napora u bilateralnom rješavanju spora bio je *Sporazum Drnovšek-Račan*, koji je parafiran 2001. godine, ali nije potpisan i ratificiran. Ovaj je sporazum svojevrstan presedan u odnosima i tijekom pregovora između Hrvatske i Slovenije. Iako nije na snazi, slovenska se strana često poziva na neke stavke ovog dogovora, posebice na tzv. *dimnik*, odnosno koridor Slovenije do otvorenog mora, koji je tada prvi puta načelno prihvaćen od strane RH. Sporazum je žestoko osuđen u hrvatskoj javnosti, znanstvenim i političkim krugovima te je naposljetku posve odbačen i nema nikakvo pravno značenje. Bez obzira na to, neki se političari boje kako bi ipak mogao biti uzet u obzir od strane arbitražnog suda, ne kao dokument, nego kao iskaz političke volje RH, odnosno činjeničnog stanja do kojeg bi Republika Hrvatska bila spremna ići. Sporazumom je, osim spomenutog *dimnika*, bilo dogovoreno i kompletno kopneno razgraničenje ovih dviju država, kao i rješavanje nekih drugih otvorenih pitanja samo posredno vezanih uz pitanje granice. Predlagana je izmjena granične crte na tri mjesta na kopnu, u Piranskom se zaljevu odustalo od razgraničenja prema crti sredine, a za dio teritorijalnih voda predlagalo se pretvaranje u međunarodne vode, ne bi li se ispunio slovenski zahtjev za izlazom na otvoreno more. Sancin uspoređuje ovaj sporazum s Arbitražnim ugovorom te zaključuje da, iako su različiti u svim svojim karakteristikama, oba predlažu slovensku poveznicu s otvorenim morem što, kako tvrdi, ne može biti slučajnost (Sancin 2011, 108). Naime, posljednji bilateralni međunarodni dokument, koji će staviti sve dotadašnje i jednostrane dokumente izvan snage⁸, *Arbitražni sporazum* je završna faza bilateralnih pregovora dviju država o granici. Sporazum o arbitraži predstavlja pravni okvir kojim se uspostavlja Arbitražni sud. On će utvrditi tijek granice na moru i kopnu između Republike Hrvatske i Republike Slovenije, vezu Slovenije prema otvorenom moru te režim za uporabu relevantnih morskih područja. Uz spomenuto, Sporazumom o arbitraži utvrđeno je kako se obje stranke trebaju suzdržati od bilo kakvog postupka ili izjave koji mogu intenzivirati spor ili ugroziti rad Arbitražnog suda te je u tom smislu Arbitražni sud ovlašten narediti sve primjerene mjere koje smatra neophodnima za

8 Sporazum o arbitraži predviđa kako niti jedan dokument, koji je jednostrano predstavljen u pregovorima o pristupanju Europskoj uniji, neće imati prejudicirajući utjecaj na Arbitražni sud i izvršavanje njegovih zadaća niti će obvezivati bilo koju od stranaka u sporu, kao i to da niti jednom dokumentu ni postupku poduzetom jednostrano bilo od koje strane nakon 25. lipnja 1991. godine neće biti pridani pravni značaj pri izvršavanju zadaća Arbitražnog suda, niti će takav dokument ili postupak obvezivati bilo koju stranku u sporu, ili na bilo koji način može prejudicirati odluku Arbitražnog suda.

održavanje stanja *status quo*. Vezano uz nastavak pregovora o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji, Sporazumom o arbitraži utvrđuje da su obje stranke dužne suzdržati se od bilo kakvog postupka ili izjave koja može imati negativan utjecaj na hrvatske pristupne pregovore. Sporazumom o arbitraži predviđeno je da se svi procesni rokovi koji su njime određeni počinju primjenjivati od datuma potpisivanja *Ugovora o pristupanju Republike Hrvatske Europskoj uniji*. Samim time, Zakon o potvrđivanju sporazuma o arbitraži između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Slovenije stupa na snagu tek nakon ulaska Hrvatske u EU (članak 5 spomenutog zakona) pa time ni Sporazum još nije na snazi.

Odmah nakon objavljivanja Arbitražni sporazum podijelio je javnost u objema zemljama. Imao je pobornike, ali i žestoke osporavatelje. Taj je sporazum, za koji je bila potrebna dvotrećinska većina, Hrvatski sabor ratificirao sa 129 glasova za i šest protiv. Slovenci su, pak, nakon ratifikacije u parlamentu, raspisali referendum. Za sporazum je glasovalo 51,54 posto glasača, a protiv 48,46 posto. Dvije države još trebaju međusobno razmijeniti note o tom sporazumu, na čijem kraju stoji i rečenica da će i Hrvatska i Slovenija prihvatiti presudu Arbitražnog suda kakva god ona bila. Iako je ovim Sporazumom pitanje granice naoko riješeno, on predstavlja tek svojevrsan *dogovor o budućem dogovoru*.

Spomenuti sporazumi, kao što možemo vidjeti, ne definiraju graničnu crtu niti u jednom svom segmentu. Pokušaj takve definicije, u vidu Sporazuma Drnovšek-Račan, odbačen je s hrvatske strane i prije nego je potpisan, dok slovenska strana i danas inzistira na njemu kao mjerodavnom okviru za rješavanje pitanja granice. Bez obzira na sve spomenute sporazume, diplomatske note i jednostrane akcije, treba uočiti da je Republika Slovenija otišla i korak dalje. Diplomatska akcija u vidu blokade pregovora između Hrvatske i EU od strane Slovenije rezultirala je izdizanjem bilateralnih pregovora na međunarodnu razinu i uključivanjem Europske unije u ovaj bilateralni spor.

KONFLIKTNOST KAO KARAKTERISTIKA BILATERALNIH ODNOSA

Često citirana definicija sukoba Friedricha Glasla glasi da je društveni sukob interakcija između subjekata, gdje najmanje jedan od subjekata primjećuje neslaganje u razmišljanju (percepciji), i/ili osjećanju, i/ili željama spram drugog subjekta na način da u realizaciji postoji neusklađenost (disfunkcija). Glasl sukobe kategorizira prema objektima (strateški sukob, sukob oko jednog pitanja itd.), vidljivosti (latentni ili manifestni), karakteristikama sukobljenih strana, njihovoj međusobnoj poziciji i međusobnoj vezi, razini eskalacije i sredstvima koja su upotrijebljena u sukobu

(Glasl 1994, www.ireness.net). Prema tradicionalnoj školi, međunarodni sukobi mogu se podijeliti na međunarodne krize, sukobe niskog intenziteta, terorizam, građanske ratove i revolucije te naposljetku međunarodni rat (Papp 1988, 512-520).

Sukobi se često dijele u dvije velike kategorije: oružani i neoružani, a rat pripada prvoj skupini. Lider, kritizirajući studiju Richardsona i Waldrona, ističe kako nisu svi sukobi istodobno i ratovi⁹. Tipovi međunarodnih sukoba su međunarodne borbe, incidenti, blokade i pokazivanje sile (Cady i Prince 1968; Lider 1980). Kao što vidimo, razlika između sukoba i ratova sadržana je u njihovu stupnjevanju. Sukobi su često predstavljeni kao kontinuitet, od najmanje nasilnih oblika pa do totalnog rata. Kontinuitet sukoba opisuje se od miroljubivoga ekonomskog nadmetanja do političkog ratovanja, subverzije i revolucionarnih ratova, ograničenih *kazališnih* ratova do, na kraju, strateških nuklearnih izmjena (Lider 1980, 53). Još jedna od teorija stupnjevanja sukoba prema ratu je ona Vasquezova, on smatra da do rata dolazi nizom koraka koji povećavaju neprijateljstva i čine probleme teško rješivima. Strategije politike sile, koje uključuju prisilu u pogledu teritorijalnih pitanja, rivalitet ili višestruko ponavljanje krize, eskalaciju u cjenkanju, čvrste pozicije moći, saveze, utrku u naoružanju, sve su to važni koraci koji vode prema ratu (Vasquez 1993; Valeriano i Marin, 2004, 1). Leiss i Bloomfield definiraju pet tipova sukoba koji mogu voditi do rata: konvencionalni međudržavni sukob, nekonvencionalni međudržavni sukob, unutarnji sa znatnim upletanjem izvana, primarno unutarnji i kolonijalni (Leiss i Bloomfield 1967; Valeriano i Marin, 2004). Neki autori sukobe poistovjećuju i s pojmom krize. Još jedan pojam prisutan u literaturi je *spor* (dispute). Vojni međudržavni sporovi su ujedinjeni povijesni slučajevi sukoba, u kojima prijetnja, prikaz ili uporaba vojne sile bez eskalacije rata od strane jedne države koja je izravno upearena protiv vlade, službenih predstavnika, službenih snaga, vlasništva ili teritorija druge države (Jones, Bremer i Singer 1996, 163). Takvi se sporovi sastoje od incidenata čiji intenzitet varira od prijetnji uporabe sile do stvarnih borbi bez eskalacije rata. Pojam *nasilja* neprimjeren je mirnodopskim sporovima oko granica i u našem je slučaju mnogo prikladniji pojam *tenzija* kojim ćemo se koristiti. Uzimajući u obzir radove dosad spomenutih autora, ali i zahtjeve nametnute problemom koji istražujemo, razlikujemo

9 Richardson i Waldron (1966) ispitali su u svojoj studiji 380 sukoba, klasificirali su podjelu na unutarnje (građanski ratovi, državni ustanci, vojni ustanci, insurekcije, građanski ratovi, gerilski ratovi) i međunarodne (ograničeni ratovi, pogranični ratovi, blokade, prijetnje ili pokazivanje sile, nekonvencionalne i skrivene invazije). Iako oni u svojoj studiji ne naglašavaju koje od ovih sukoba smatraju ratovima, očito je da ne pripadaju svi toj kategoriji (Lider 1980, 53).

četiri faze¹⁰ sukoba prema njegovoj jačini/intenzitetu. Faze sukoba pretpostavljaju razinu konfliktnosti, pri čemu naglašavamo da razina konfliktnosti i razina konfliktnog potencijala nisu istovjetni pojmovi. Razina konfliktnog potencijala zasebna je kategorija koja predviđa, odnosno pretpostavlja do koje faze sukoba može eskalirati određeno otvoreno pitanje oko granice, to jest postoji li vjerojatnost da spor preraste u sukob. Taj potencijal raste ovisno o četirima parametrima – razini konfliktnosti, trajanju spora, važnosti subjekata uključenih u rasprave i vanjskopolitičkim akcijama. Dvije kategorije, iz čije se perspektive može promatrati narušenost bilateralnih odnosa, jesu vanjskopolitička akcija i geopolitička percepcija. Vanjskopolitičke akcije država u sporu su postupci kojima ćemo procijeniti posljedice i povezanost konfliktnosti i narušenosti bilateralnih odnosa. One su istodobno element za uvid u razinu konfliktnog potencijala, ali i prikaz narušenosti bilateralnih odnosa ako su negativno usmjerene. Geopolitička percepcija je kategorija koja, ako je negativno usmjerena, također upućuje na postojanje konfliktnog potencijala i narušenost odnosa. Ova kategorija, upravo kao i vanjskopolitička akcija, može biti pozitivna i negativna, te uz vremensku komponentu može biti i ishodište i rezultat istraživanja. Ako negativna geopolitička percepcija postoji, može se ustvrditi kako će bilo koje otvoreno pitanje već u ishodišnoj točki imati određeni konfliktni potencijal.¹¹ Ako je pak percepcija ranije bila pozitivna, a za vrijeme trajanja

10 Prva faza podrazumijeva postojanje kontradiktornih stavova. Oni se mogu iščitati iz napisa u medijima, različito definiranih dokumenata država u sporu, tehničkih problema na terenu ili studijama znanstvenika. Za ovu je fazu karakteristično prepoznavanje postojanja problema. S obzirom da sukob, kao što smo ga prethodno definirali, u pravom smislu riječi još ne postoji, u ovoj se fazi radi o sporu. Drugu fazu podrazumijeva uključivanje šire javnosti, pojedinačne eskalacije nasilja ili izolirani ekscesi na terenu te općenito zaoštavanje odnosa na državnim razinama. Iako postoji parcijalni interes politike za pitanje granice u ovoj fazi, ona nije političko pitanje. Za ovu je fazu karakteristično postojanje različitih radnih skupina, analizom njihova rada i sastava moguće je definirati nalazi li se otvoreno pitanje u drugoj fazi. I u ovoj se fazi još uvijek radi o sporu, a ne sukobu. Treću fazu karakterizira negativna diplomatska akcija, primjerice ekonomske sankcije, blokade nekih sporazuma; oštre kritike u javnosti, moguće upletanje treće strane. Ova faza može se iščitati iz različitih državnih i ostalih dokumenata, analize medija i postojanja inicijativa, u političkom ili znanstvenom krugu. Tenzije rastu, na državnoj i poddržavnoj razini i mogući su različiti organizirani ili sporadični incidenti. U ovoj fazi pitanje granice postaje politička tema te počinjemo govoriti o sukobu. Četvrtu fazu karakterizira izbijanje oružane akcije, neovisno o tome događa li se ona samo u segmentima društva ili na državnoj razini, visok intenzitet tenzija s pojavom nasilja i prekid diplomatskih odnosa. Zadnji stadij ove faze predstavlja rat prema svojoj definiciji; s barem jednom institucionaliziranom vojskom u sukobu i određenim kontinuitetom i žrtvama. Ova faza obuhvaća eskalaciju nasilja prema definiranim pojmovima vojnih međudržavnih sporova i rata.

11 Posebice ako se radi o pitanjima vezanim uz teritorij, kao što su otvorena granična pitanja. Sporovi oko teritorija, osobito granica, vrlo su često povezivani s ratom. Blanchard tvrdi da su sporovi oko granica, međunarodno gledano, najeksplozivnije točke (Blanchard 2005, 688 – 689).

spora oko otvorenog pitanja dobije negativni predznak, tada ju percipiramo kao jedan od dokaza narušenih bilateralnih odnosa. Naime, ako se razvije negativna geopolitička percepcija pod utjecajem nekog otvorenog pitanja, tada rastu tenzije, raste konfliktni potencijal i istodobno se smanjuje prostor političkim elitama za pregovore. Samim time se smanjuje i vjerojatnost da će se otvoreno pitanje riješiti pregovorima i ustupcima bilo koje strane. Upravo se to dogodilo u odnosima Hrvatske i Slovenije u posljednjih dvadeset godina.

ZAOKRET GEOPOLITIČKE PERCEPCIJE NA PRIMJERU HRVATSKE I SLOVENIJE

Kronologija odnosa dviju država, vezana uz otvorena pitanja, karakterizira izmjenu stavova Slovenije i parcijalne ustupke Hrvatske, koji nisu bili dovoljni za rješavanje spora. Bilateralni odnosi ovih dviju zemalja od osamostaljenja obilježeni su neriješenim pitanjima u kojima prednjače ona vezana uz razgraničenje. Od osamostaljenja, pa do sredine devedesetih, Republika Hrvatska nije pridavala pozornost tim otvorenim pitanjima, jer je bila uključena u ratna zbivanja na drugim dijelovima vlastitog teritorija i bila je okupirana pitanjima očuvanja neovisnosti i teritorijalne cjelovitosti. Također, sve do 1993. godine Slovenija nije artikulirala teritorijalne zahtjeve na svojoj južnoj granici. Na *Memorandum iz te godine Republika Hrvatska odgovara usvajanjem Stajališta Republike Hrvatske glede utvrđivanja državne granice u Piranskom zaljevu i s tim u svezi u području rijeke Dragonje* iz 1993. godine, te usvajanjem već spomenute *Deklaracije o stanju međudržavnih odnosa Republike Hrvatske i Republike Slovenije*. Odnosi su nakon toga, pa sve do 2009. godine, obilježeni rješavanjem na najvišim političkim razinama u vidu susreta i pregovora državnika, ali i svojevrsnim *odgađanjem rješenja* zbog razilaženja u stavovima. Svaka se vlada potajno nadala kako neki ozbiljniji incident neće izbiti za vrijeme njihova mandata, a na manje se provokacije odgovaralo istom mjerom. Čitavo je razdoblje obilježeno jalovim pokušajima bez istinske političke volje za rješavanjem problema. Jedini zaokret u tom smislu je pokušaj sporazuma između Račana i Drnovškega, koji, kada naposljetku nije donesen, jer je uključivao previše ustupaka za Sloveniju, dodatno raspiruje slovenske zahtjeve, koji su i prije toga kontinuirano rasli u vidu količine otvorenih točaka i veličine spornih teritorija, što je kulminiralo 2006. godine u vidu *Bijele knjige*. Ozbiljnost situacije u tom razdoblju ogleda se u potrebi smirivanja tenzija, što je na političkom vrhu rezultiralo *Zajedničkom deklaracijom o izbjegavanju incidenata*. Niz incidenata u pograničnim područjima prije, ali i nakon potpisivanja ove deklaracije, ukazuje na činjenicu da su odnosi bili ozbiljno narušeni. Incidenti u pograničnim područjima zabilježeni su u službenim

dokumentima i diplomatskim notama, ali i medijskim napisima i izjavama političara. Najčešći su bili u području Piranskog zaljeva, na području oko Dragonje (na prijelazu Plovanije) i u Međimurju. Incidenti u Piranskom zaljevu i nezadovoljstvo lokalnih ribara rasli su postupno, sve do ljeta 2002. godine kada je spor eskalirao u sukob. Ovaj sukob između hrvatskih ribara i slovenske policije u medijima i političkim krugovima nazvan je ratom¹². Incidenti na graničnom prijelazu Plovanija vezani su uglavnom uz djelovanje desničarskih krugova u Sloveniji i njihovo dokazivanje kako je taj teritorij pod slovenskom jurisdikcijom¹³ i da je hrvatska strana granični prijelaz izgradila na slovenskom teritoriju (to je područje definirano kao sporno i u Bijeloj knjizi). Područje uz Muru bilo je u središtu pozornosti javnosti u rujnu 2006. godine, kada je jedanaest slovenskih novinara ilegalno prešlo granicu te su potom prepraćeni u policijsku postaju u Murskom Središću. Slovenske su vlasti zbog toga na granicu poslale specijalnu policiju koja je blokirala cestu. Uz još nekolicinu incidenata, slična blokada i izvanredno stanje dogodilo se i prilikom otvaranja mosta u Sv. Martinu.

Incidenti, uključivanje javnosti i korištenje spora u svrhu skupljanja predizbornih bodova, pokazatelji su postojanja visoke razine konfliktnog potencijala u odnosima Slovenije i Hrvatske. Razdoblje nakon 2006. godine ponovno je obilježeno svojevrsnim zatišjem u pregovorima na razini političke volje za stvarnim rješavanjem spora, dok su se sporadični incidenti nastavili. Situacija je kulminirala slovenskom blokadom hrvatskih pretprijetljivih pregovora za članstvo u Europskoj uniji 2008. godine. Slovenija je pregovore blokirala pod izlikom da Hrvatska, u dokumentima koje je podastrla u procesu pregovora, preudicira granicu u svoju korist. To je ujedno i vidljiva i mjerljiva diplomatska akcija. Ovo razdoblje, prepuno takvih akcija, karakteriziraju i napori različitih medijatora¹⁴. Osim niza

12 U nizu izvora govori se o *Balkanskom bakalarskom ratu*, čime je spor uspoređen s *Bakalarskim ratom* između Islanda i Velike Britanije 1986. godine, kad su ove dvije države umalo zaratile zbog proglašavanja morskih pojaseva i prava na ribarenje u njima.

13 Slovenski državljani Joško Joras, koji živi u neposrednoj blizini graničnog prijelaza Plovanija, čija se kuća nalazi na hrvatskom teritoriju, a prema njegovu tumačenju *tudi tukaj je Slovenija*, izazvao je niz incidenata u kojima je bilo i fizičkih okršaja. Neki od njih, koji su imali najveći odjek u medijima, su zakopavanje mrtve kobule u dvorištu inzistiranje na dolasku slovenske, a ne hrvatske sanitarne inspekcije, pokušaj pomicanja rubnika uz cestu, zaprečavanje prolaza do graničnog prijelaza, štrajk glađu, sadnja drveća na području pograničnoga carinskog područja i tužba protiv tadašnjega hrvatskog predsjednika Stjepana Mesića.

14 U pokušaju rješavanja spora oko razgraničenja na moru sudjelovao je 1999. godine bivši ministar obrane SAD-a William Perry, ali bezuspješno. U prijedlog se uključila i Europska komisija, odnosno njezin povjerenik za proširenje Olli Rehn, pokušavajući tijekom 2009. pridobiti obje strane za kompromisno rješenje, kojim bi se granica odredila uz pomoć arbitraže. Rehnovo posredovanje nije dalo rezultata. U toj fazi, usudili bismo se reći, najhladnijih odnosa dviju država posredstvo u rješavanju spora nudili su brojni političari. Kao konačni, kompromisni prijedlog, bio je predložen tekst ugovora o mirnom rješavanju spora (arbitraži),

prosvjednih nota i blokade pregovora s EU, Slovenija je pokušala blokirati članstvo Hrvatske u NATO-u. Građanska inicijativa skupljala je potpise za raspisivanje referenduma o prijemu Hrvatske u NATO. Referendum, kojim bi slovenski građani odlučili o pravu članstva Hrvatske u toj organizaciji, naposljetku nije raspisan, i do blokade ovakvog tipa ipak nije došlo, ali sama akcija upućuje na negativnu percepciju u javnosti i taktiziranje unutar političkih elita Slovenije.

Vanjskopolitička akcija sastojala se od propagandnih i diplomatskih mjera. Iako službenih ekonomskih mjera nije bilo, brojni teoretičari smatraju kako bi gospodarski odnosi dviju država bili mnogo bolji da odnosi općenito nisu opterećeni sporom oko granica (Barbič 2000, 350). Klemenčić tvrdi da, iako se radi o dvjema prijateljskim zemljama i usprkos dobrim preduvjetima, suradnja nije razvila u očekivanoj mjeri. Kao jedan od glavnih problema u bilateralnim odnosima nakon stjecanja neovisnosti pojavilo se pitanje delimitacije državne granice na kopnu, te razgraničenje na moru. Rješenje postojećih graničnih sporova nameće se u političko-geografskom kontekstu kao primarno. Povoljna okolnost jest što postojanje graničnih sporova nije u većoj mjeri utjecalo na propusnost granice koja je svakako najotvorenija granica od svih granica između država nasljednica Jugoslavije (Klemenčić 2001, 27). Ta je pozitivna okolnost nestala s utjecajem schengenskog režima na dotad propusnu granicu Hrvatske i Slovenije, te su odnosi dodatno zaoštreni, što je rezultiralo i nizom incidenata i diplomatskom akcijom u smislu blokade pregovora. Blokada pregovora, iako je prvenstveno diplomatski potez, može imati ekonomske posljedice. Propagandna akcija, posebice u Sloveniji, prvotno je bila usmjerena prema vlastitim javnostima i njihovu senzibiliziranju oko spora, što je rezultiralo zaokretom u geopolitičkoj percepciji ovih dvaju naroda. Primjer takve akcije je objavljivanje Bijele knjige, kojoj je za razliku od hrvatske Plave knjige, ciljana javnost bila među slovenskim građanima. Kasnije su obje strane u svrhu propagandne akcije lobirale u međunarodnoj zajednici.

Javnosti, mediji i pojedini političari postali su, nakon zaokreta geopolitičke percepcije s pozitivnog na negativan predznak, glavna prepreka u pokušajima rješavanja spora. Isprva pozitivna geopolitička percepcija,

sastavljen 23. travnja 2009. godine. Nakon provedene rasprave u Hrvatskome saboru, Vlada Republike Hrvatske prihvatila je tako predloženi tekst ugovora i o tome izvijestila Europsku komisiju, a Republika Slovenija ga je odbila. U nastavku razgovora povjerenik Rehn je 15. lipnja 2009. ponudio drugi kompromisni prijedlog s određenim izmjenama, kojeg tada niti jedna strana nije prihvatila, te su razgovori okončani u lipnju 2009. godine. Pregovori su nastavljani mjesec dana kasnije kad su se Kosor i Pahor usuglasili da je nastavak pristupnih pregovora Republike Hrvatske s Europskom unijom, kao i rješenje dvostranoga graničnog spora, uz facilitaciju Europske unije, od obostranog interesa za Republiku Hrvatsku i Republiku Sloveniju. (*Prijedlog zakona o potvrđivanju sporazuma o arbitraži između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Slovenije s konačnim prijedlogom zakona*, Zagreb, 2009)

čiji je zaokret vidljiv u stavovima javnog mnijenja i incidentima, najbolji je pokazatelj porasta i prisutnosti konfliktnog potencijala u ovom sporu.

Klemenčić zemljopisnu blizinu, etničku i jezičnu srodnost i dugotrajnu zajedničku pripadnost istim političkim zajednicama smatra temeljem za percepciju Hrvata i Slovenaca kao vrlo bliskih naroda. S druge strane, geografski položaj u širem kontekstu ima i negativne konotacije, činjenica da je Slovenija smještena zapadno od Hrvatske, te da ima kopnenu granicu sa Italijom i Austrijom i da istodobno dijeli Hrvatsku od tih dviju zemalja, razlog je što se Slovenija u hrvatskoj geopolitičkoj percepciji katkad doživljava kao prepreka u povezivanju s pravim Zapadom. S druge pak strane, gledano iz slovenske perspektive, Hrvatska je zemlja koja se nalazi istočno, odnosno južno od Slovenije i da njezina granica jedina je bivša 'jugoslavenska' granica za Sloveniju. Iz tog razloga u slovenskoj percepciji moguće je i Hrvatsku katkad smatrati dijelom nepoželjnog 'Juga', koji budi negativne asocijacije. Jednostavne činjenice kao što su zapadni položaj Slovenije u odnosu na Hrvatsku odnosno 'južni' položaj Hrvatske u odnosu na Sloveniju bit će i u buduću vrlo važne odrednice uzajamne geopolitičke percepcije dviju susjednih zemalja, jasno u kontekstu europske geopolitičke i političko-geografske situacije (Klemenčić 2001, 26). Da u percepciji građana vlada takvo razmišljanje potvrđuje i istraživanje Bože Skoke. U usporednoj analizi percepcije Hrvatske u bivšim jugoslavenskim državama, vidljivo je kako su slovenski građani stava da Hrvatska pripada Balkanu (58 posto), najmanje među svim bivšim državama smatraju Hrvatsku srednjoeuropskom zemljom (11 posto), dok je mediteranskom smatra podjednak postotak (22 posto) građana u Sloveniji kao i u ostalim bivšim jugoslavenskim republikama (Skoko, 2010, 114). Negativna percepcija geografskog položaja Slovenije kao prepreke povezivanja Hrvatske sa Zapadom produbljena je stvarnim potezima u blokadi procesa integracije u EU.

Mediji su se o ovom sporu najčešće izjašnjavali vrlo *živopisno*. Na granici govora mržnje, s mnogim epitetima, svaki dogovor ili tek naznaka popuštanja slovenskim stavovima žestoko su osuđivani. Klemenčić navodi kako je oko pregovora stvorena i nepovoljna klima u javnosti. Približavanje stajalištu druge strane ili prihvaćanje pojedinih argumenata druge strane, bilo bi vjerojatno protumačeno kao nacionalna izdaja. Zbog toga su svi pregovarači vrlo oprezni i neskloni iznošenju stajališta koja nisu u duhu prevladavajuće nacionalne retorike. Senzacionalističkim i nekritičkim pristupom problemu, napetu atmosferu pojačavaju i mediji. Primjerice, u pisanju medija prevladava 'tvrda' etnocentriistička retorika. Medijski prostor dosad se uglavnom davao osobama koje su iznosile argumente u prilog tvrdnjama samo jedne strane. S druge strane mediji nisu nikad naglašavali da se usprkos neriješenom pitanju morske granice u zaljevu ipak odvija prekogranična suradnja, ponajprije u turizmu, da je režim prelaska

granice ipak razmjerno liberalan kao i da su veze stanovništva u pograničnom području relativno razgranate (Klemenčić 2001, 20). Medijski napisi u Sloveniji bili su iznimno neprijateljski orijentirani i obilovali govorom mržnje. To se može vidjeti, ne samo u izjavama slovenskih političara u tim prigodama, nego i u odabiru političara s kojima je ispunjen medijski prostor (radikalni stavovi su itekako zastupljeni, što nije u potpunosti razmjerno političkoj slici u Sloveniji). Medijski napisi u Hrvatskoj usmjereni su na traženje pravde, neprijateljski orijentirani prema Sloveniji i vrlo je često prisutna riječ *rat* kad se piše o odnosima ovih dviju država.¹⁵ Zanimljivo je da se o sporu vezanom uz granice pisalo ne samo u slovenskim i hrvatskim tiskovinama, već je bio popraćen u čitavoj regiji (Skoko 2010, 77). Isto je tako iznimno zanimljivo kako se u svim zemljama regije, uključujući i Sloveniju, smatra da je upravo Slovenija, od svih članica EU, najnesklonija Hrvatskoj¹⁶.

ZAKLJUČAK

Iako se radi o dvama srodnim, prijateljskim narodima, bez međusobnih etničko-teritorijalnih pretenzija i jasno odijeljenih granica vlastitih kultura, geopolitička percepcija od neovisnosti do danas izmijenila se od pozitivne u negativnu. Bilateralni odnosi Hrvatske i Slovenije istinski su narušeni nakon 2001. godine. Od osamostaljenja dviju država do početka novog tisućljeća odnose karakteriziraju sporadični zahtjevi Slovenije i jednako tako sporadični odgovori hrvatske strane. Sve veći apetiti Slovenije (moguće je pratiti kronologiju teritorijalnih zahtjeva u slovenskim stavovima koji su se sustavno povećavali, vidjeti Turkalj, 2001) i sve veći ustupci hrvatske strane kulminirali su u obliku Sporazuma Račan – Drnovšek. Kad je postalo očito da od ovog sporazuma neće biti ništa, tenzije su porasle i spor je eskalirao u sukob. Ako se dotad pitanje razgraničenja samo povremeno pojavljivalo kao problem u inače dobrim odnosima dviju zemalja, nakon 2001. ono je postalo glavnim problemom i zaprekom razvitku susjedske suradnje (Klemenčić i Topalović 2009, 317–318). Narušeni odnosi, kao što smo pokazali, posljedica su nedefinirane granične crte i spora oko njezina protezanja. Konfliktni potencijal u ovom sporu dosegao je visoku razinu, što je vidljivo iz intenziteta sukoba koji uključuje incidente, visoke političke razine bavljenja sporom i vanjskopolitičkih akcija. Otvorena su

15 Primjerice naslovnica Jutarnjeg lista nakog postizanja dogovora Kosor – Pahor donosi naslov „Kraj rata sa Slovenijom“ (Jutarnji list, 11. 9. 2009., br. 4026., god. XII)

16 Ukupni poredak u čitavoj regiji, prema istom istraživanju, iznosio je Slovenija 20 posto, Grčka 15 posto, Francuska 10 posto i Velika Britanija 6 posto. Istodobno, čak je 39 posto slovenskih ispitanika navelo upravo Sloveniju (Skoko 2010, 137).

granična pitanja s visokom razinom konfliktnog potencijala utjecala na promjenu geopolitičke percepcije iz pozitivne u negativnu i narušila bilateralne odnose. Ta je narušenost vidljiva iz niza neuspjelih pokušaja pregovora, jednostranih poteza, diplomatskih i propagandnih akcija. Negativna geopolitička percepcija i narušeni odnosi u razdoblju između 2001. i 2010. onemogućili su definiranje granice i rješavanje spora, jer su suzili prostor za pregovore dviju strana.

Od samog početka, subjekti uključeni u spor bili su oni na najvišim političkim razinama. Iako je formirana komisija za granice, koja se sastojala od pravnika i stručnjaka, većina pregovora vođena je između premijera (Račan – Drnovšek, Sanader – Janša, Kosor – Pahor). Otvorena granična pitanja bila su tema gotovo svih susreta na vrhu između ovih dviju država i spominju se u svim ocjenama bilateralnih odnosa za to nadležnih tijela.

Granični spor između Slovenije i Hrvatske nalazio se prije potpisivanja arbitražnog sporazuma u trećoj fazi prema intenzitetu konflikta. Prihvatanjem arbitražnog sporazuma tenzije su na međunarodnoj razini popustile (deblokada pregovora), ali u javnostima dviju zemalja percepcija o postojanju spora još je uvijek prisutna. Da su stavovi, iako je Sporazum potpisan i prihvaćen od objiju država, još uvijek suprotstavljeni, pokazuje i naknadna hrvatska *Izjava o neprejudiciranju*. Postojanje negativne geopolitičke percepcije na koju ovaj rad ukazuje, činjenica je kojoj se posvećuje vrlo malo pozornosti, a svakako će utjecati na formiranje bilateralnih odnosa ovih dviju zemalja u budućnosti. ¶

LITERATURA

- Barbič, Ana. 2000. „Formalized Borderline as a prerequisite for optimal Cross-border Relations: nine years of the international border between Slovenia and Croatia“, *Sociologija sela*, 38(3-4): 341-350.
- Blanchard, Jean-Marc F. 2005. „Linking Border Disputes and War: An Institutional-Statist Theory“, *Geopolitics* (10): 688-711.
- Degan, Vladimir Đ. 2005. „Međunarodno pravo kao osnova rješavanja preostalih sporova na području bivšeg SFRJ“, *ADRIAS*, 12: 37-51.
- Jones, Daniel M; Bremer, Stuart A; Singer, David J. 1996. „Military interstate disputes 1816 – 1992: Rationale, Coding rules and empirical Patterns“, *Conflict management and Peace Science*, 15 (2): 163-215.
- Klemenčić, Mladen. 2001. „Političkogeografski aspekti hrvatsko-slovenskih odnosa u razdoblju 1991. – 2000.“, *Dela*, br. 16: 17-28.

- Klemenčić, Mladen, Topalović, Duško. 2009. „Morske granice u Jadranskom moru“, *Geoadria*, 14/2: 311-324.
- Lider, Julian. 1980. *Problems of the classification of wars*, Research Report 1, Stocholm: The Swedish Institute of International Affairs.
- Ó Tuathail, Gearóid; Dalby, Simon; Routledge, Paul. eds. 2007. *Uvod u geopolitiku*, Zagreb: Politička kultura.
- Papp, Daniel S. 1988. *Contemporary International Relations. Frameworks for Understanding*, drugo izdanje, London, /New York: Collier Macmillan Publishing.
- Skoko, Božo. 2010. *Hrvatska i susjedi. Kako Hrvatsku doživljavaju građani i mediji u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Makedoniji, Sloveniji i Srbiji*. Zagreb: Novelti Millenium i AGM.
- Turkalj, Kristijan. 2001. *Piranski zaljev*, Zagreb: Organizator.
- Valeriano, Brandon; Marin, Victor. 2010. „Pathway to Interstate War: A Qualitative comparative analysis of the Steps-to-war theory“, *Josef Korbel Journal of Advanced International Studies* (2): 1-27.
- Vukadinović, Radovan. 2005. *Teorije vanjske politike*. Zagreb: Politička kultura.

DOKUMENTI I INTERNET IZVORI

- Bijela knjiga o granici između Republike Slovenije i Republike Hrvatske*, 2006. Ljubljana: Tiskara Delo.
- Deklaracija o proglašenju suverene i samostalne Republike Hrvatske*, www.sabor.hr, 15.07.2011.
- Deklaracija o stanju međudržavnih odnosa Republike Hrvatske i Republike Slovenije*, NN br. 32/1999.
- Deklaracija o zunajni politici Republike Slovenije*, www.mzz.gov.si, 14.02.2011.
- Godišnjak Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija 2009.*, Zagreb, 2010., www.mvpei.hr, 06.12.2010.
- Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje EU za 2003.*, NN broj 30/2003.
- Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje EU za 2004.*, NN broj 37/2004.
- Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje Europskoj Uniji za 2005.*, <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=1207>, 06.12.2010.
- Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje Europskoj Uniji za 2006.*, <http://www.sabor.hr/Default.aspx?sec=1207>, 06.12.2010.

- Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje Europskoj Uniji za 2007.*, www.mvpei.hr/ei/download/2007/04/06/NPPEU_2007_web.pdf, 06.12.2010.
- Nacionalni program RH za pristupanje Europskoj Uniji za 2008.*, www.mvpei.hr/ei/files/NPPEU_HRV_2008.pdf, 06.12.2010.
- Nacionalni program Republike Hrvatske za pristupanje Europskoj Uniji za 2009.*, www.mvpei.hr/ei/download/2009/04/24/NPPEU_2009.pdf, 06.12.2010.
- Poročilo Ministarstva za vanjske zadeve Republike Slovenije za leto 2006.*, MZZ, Eurograf d. o. o., Ljubljana, 2007.
- Poročilo Ministarstva za vanjske zadeve Republike Slovenije za leto 2007.*, MZZ, Littera picta d. o. o., Ljubljana, 2008.
- Poročilo Ministarstva za vanjske zadeve Republike Slovenije za leto 2008.*, MZZ, Birografika Bori d. d., Ljubljana, 2009.
- Poročilo Ministarstva za vanjske zadeve Republike Slovenije za leto 2009.*, MZZ, Collegium Graphicum d. o. o., Ljubljana 2010.
- Prijedlog zakona o potvrđivanju sporazuma o arbitraži između Vlade Republike Hrvatske i Vlade Republike Slovenije s konačnim prijedlogom zakona*, Zagreb, studeni 2009.
- Program Vlade Republike Hrvatske za preuzimanje i provedbu pravne stečevine Europske unije za 2010.*, VRH, Zagreb, siječanj 2010., www.mvpei.hr, 06.12.2010.
- Program Vlade Republike Hrvatske za preuzimanje i provedbu pravne stečevine Europske unije za 2011.*, VRH, Zagreb, prosinac 2010., www.mvpei.hr, 06.12.2010.
- Site web de ressources pour la paix*, „Categorization of violent (social) conflicts“, www.ireness.net, pretraženo 18.8.2009.
- Sporazum o pograničnom prometu i suradnji između Republike Hrvatske i Republike Slovenije*, NN MU br.15/1997. od 14. listopada 1997.

RACIONALNOST I POLITIKA: JEDAN MOGUĆI NAČIN IZVOĐENJA KONCEPTA POLITIKE

Dušan Pavlović¹

REZIME

U tekstu se teorijski izvodi pojam politike. Osnovna tvrdnja je da se politički odnos razlikuje od drugih vrsta odnosa tako što nastaje povodom prevazilaženja problema „hvatanja krivina”, tj. uspostavljanja i kontrole institucija koje prevazilaze problem kolektivnog delanja, alociraju i raspodeljuju javna dobra i društveno vredne resurse. U prvom delu teksta (odeljci 3-6) se izlažu osnovni elementi problema kolektivnog delanja i javnih dobara neophodni za razumevanje koncepta društvene dileme (odeljak 7). Odeljak 8 povezuje problem diskontovanja vremena sa društvenom dilemom.

KLJUČNE REČI: Politika; kolektivno delanje; hvatanje krivina; zatvorenikova dilema; alokativna efikasnost; distribucija

1. UVODNE NAPOMENE

U ovom tekstu teorijski izvodim pojam politike. Tvrdim da se politički odnos razlikuje od drugih vrsta odnosa tako što nastaje povodom uspostavljanja i kontrole institucija koje prevazilaze problem kolektivnog delanja, alociraju i raspodeljuju javna dobra i društveno vredne resurse.

Raspravu započinjem problemom kolektivnog delanja, tj. tvrdnjom da političke institucije nastaju kako bi se prevazišao problem „hvatanja krivina” (*free riding*) (odeljci 3-5). To pokazujem preko koncepta Zatvorenikove dileme i javnih dobara. Tvrdim da je politika izveden pojam, tj. da nastaje iz društvene potrebe da se reši neki prethodni problem. To, međutim,

1 Autor je vanredni profesor Univerziteta u Beogradu, Fakulteta političkih nauka

ne znači da je politika zavisna sfera ljudskog delanja. Za razliku od klasičnog marksističkog stanovišta, po kome je politička delatnost odraz odnosa u društvenoj strukturi, iz definicije koju ja nudim dolazi kako je politika autonomna vrsta društvene prakse koja nema posebne zakone, ali ima poseban predmet. Taj specifičan predmet je prevazilaženje problema kolektivnog delanja koji nastaje povodom nabavke javnih dobara.

Mene interesuje da pokažem kada neki odnos možemo da nazovemo političkim, tj. da odgovorim na pitanje da li je moguće definisati politički odnos koji neće biti puka refleksija nekog drugog tipa odnosa (društvenog, ekonomskog, pravnog, psihološkog itd). Tvrdim da politika nastaje kada n pojedinaca koji imaju zajednički interes moraju da obezbede javno dobro u uslovima u kojima ne postoji eksterni, centralizovani mehanizam koji garantuje izvršenje dogovora ili obećanja da će svako doprineti nabavci javnog dobra. Kako je poznato iz obimne literature o kolektivnom delanju, prevazilaženje problema kolektivnog delanja moguće je na različite načine. Od svih načina teorijski su najizazovniji bili oni koji se odnose na necentralizovana rešenja (Hardin 1982a; Elster 1989; 2007, 388-400; Marwell i Oliver 1993; Axelrod 1984). To otuda što problem kolektivnog delanja može da se reši institucijama samo ako se institucije pokažu kao korisne i samoosnažujuće. Međutim, ovde se neću baviti različitim rešenjima, čime najavljujem da preskačem verovatno najkontroverzniji deo problema kolektivnog delanja – deo o tome kako se problem prevazilazi. Ovaj tekst se, umesto toga, bavi implikacijama činjenice da problem uopšte nastaje i da može – kada se radi o politici – da se reši jedino kroz neku vrstu centralizovanih institucija koje motivišu i podstiču aktere da se pridržavaju dogovora i ne ispaljuju² jedni druge. Prema tome, bez obzira na to koje rešenje problema kolektivnog delanja prihvatili, mene interesuje da pokažem da (a) političke institucije nastaju kao proizvod potrebe da se eliminiše problem kolektivnog delanja i hvatanja krivina, te da (b) politika podrazumeva borbu za moć da bi se kontrolisale *takve* političke institucije. One predstavljaju poseban predmet izučavanja političke nauke, jer uspostavljanje i potreba za kontrolom takvih institucija predstavlja politički odnos *sui generis*.

2. ŠTA JE NOVO U OVOM TEKSTU

Zbog čega nastaje ovaj tekst? Na koji način on obogaćuje i proširuje dosadašnje znanje i razumevanje koncepta politike? Koncept politike koji izvodim blizak je shvatanju politike koji se može naći u čitavom nizu radova

2 Radi se o engleskom glagolu *defect*. Moj prevod jeste kolokvijalan, ali s obzirom na to da u srpskom i hrvatskom jeziku još uvek nema opšteprihvaćenog rešenja za taj glagol, kandidujem rešenje „ispaliti“.

(Goodin & Klingemann 1996, 7; Leftwich 2004b, 103; Weale 2004, 88; Pierson 2000, 257-262; 2004, 31-37; Peters 2004, 25). Ipak, smatram da rasprava koju nudim u ovom tekstu omogućava nekoliko važnih pomaka u razumevanju pojma politike, političkog odnosa i političkih institucija.

Prvi doprinos se sastoji u eksplikaciji šireg shvatanja koncepta javnih dobara. U teoriji javnog izbora i političkoj ekonomiji dominira ekonomski koncept javnih dobara (Samuelson 1954). Međutim, ovde želim da proširim to shvatanje. Kako će se videti iz odeljka 6, javna dobra mogu da se odnose na sve pojedince i sve društvene grupe, ali i na *neke* pojedince, tj. *neku* posebnu društvenu grupu. Činjenica da, recimo, analiza ponašanja radničkih sindikata ne obuhvata analizu celokupne populacije, ne znači da se ne može govoriti o javnim dobrima koja se odnose samo na radničke sindikate.

Drugo, u tekstu pokušavam da eksplicitnije naglasim vezu između koncepta politike, Zatvorenikove dileme, slabosti volje i diskontovanja vremena (odeljak 8). Slabost volje je već zauzela istaknuto mesto u analitičkoj sociologiji (Elster 1984; 2007; Ainslie i Haslam 1992; Ainslie 2001). Ipak, njen prodor u klasičnu sociologiju, politikologiju i ekonomiju je još uvek neizvestan. Po mom shatanju, slabost volje i diskontovanje budućnosti je od suštinske važnosti za razumevanje suboptimalnosti ishoda u Zatvorenikovoj dilemi. Tvrdim da je slabost volje – karakteristična za veliki deo ljudske populacije – jedan od temeljnih koncepata koji nam omogućuje uvid u to zašto političke institucije nastaju i zbog čega mogu da se održavaju samo prinudnim putem.

Treće, u odeljku 9 vezujem koncept Zatvorenikove dileme za problem pogađanja i pravičnosti. Tvrdim da se problem kolektivnog delanja primenjen na nastanak političkih institucija ne vezuje isključivo za podsticanje saradnje i eliminisanje ispale kao načina ophođenja, već da se vezuje i za pravičnost raspodele resursa koju političke institucije vrše. Drugim rečima, sasvim je moguće da pojedinci pristanu na saradnju, niko nikog ne ispali, a da predloženi aranžman zbog nepravičnosti distribucije ipak ne bude prihvatljiv za sve.

Naposletku, ovaj tekst se indirektno nastavlja na već započetu raspravu o shvatanju političke nauke u Hrvatskoj i Srbiji (Kasapović 2007; 2008; Strpić 2008; Lalović 2008; Pavlović 2008a; 2010b). Smatram da je rasprava o pojmu politike neophodna u akademskim zajednicama bivšeg jugoslovenskog prostora usled činjenice da naučno razumevanje politike još uvek prevalentno počiva na marksističkom, odn. strukturalističkom pristupu koji politiku shvata kao izvedenu delatnost. Ovaj tekst pokušava da pojam politike približi vremenu u kome živimo, ali i da implicitno sugeriše da je došlo vreme da se menja sadržaj nastavnih programa na fakultetima na kojima se politička nauka izučava.

3. ADAM SMIT I NEVIDLJIVA RUKA

Kako sam najavio, započinem značajem koji problemom kolektivnog delanja ima za pojam politike. Problem kolektivnog delanja se često označava i kao problem koji odražava drugu (pozadinsku) stranu nevidljive ruke Adama Smita (Hardin 1982, 6-15). Smitova teorija po kojoj razmenska interakcija pojedinaca uvek vodi do efikasnog ishoda počiva na dve pretpostavke: (a) u razmenu pojedinaca niko ne sme da se meša; (b) pojedinci moraju da budu racionalni³.

Savremena ekonomija je dobro uspeła da pokaže efikasnost neometane razmene. Osnovna implikacija Smitove teorije jeste da slobodna razmena stvara konkurenciju koja stvara blagodat kako za pojedince, tako i za društvo. Ako postoji konkurencija u razmeni, to vodi do veće ponude proizvoda. Čim postoji obilje proizvoda, cene padaju i proizvodnja se usporava (do ravnotežnog nivoa) čime se izbegava rasipanje resursa na proizvodnju dobara i usluga koje niko ne želi. Suprotno tome, čim postoji nestašica, tržišta dižu cene, što uvećava proizvodnju (do ravnotežnog nivoa) da bi svako mogao da kupi ono što želi (Smith 1998, knjiga 1, glava 2). Razlog za tako racionalno ponašanje ekonomskih aktera nije državno planiranje, već nevidljive tržišne sile, tj. ono što je Smit zvao nevidljiva ruka tržišta. Ako racionalne pojedince prepustimo same sebi, tvrdio je Smit, oni će, kao da su vođeni nevidljivom rukom, sami raditi ono što je najbolje za njih pojedinačno, ali će to ujedno biti najbolje za društvo, tj. celinu bez da je iko to nameravao. U tom slučaju, ono što je dobro za jednog, dobro je za sve.

Zašto nam je ovde važna Smitova teorija efikasnog tržišta? Zato što ona podrazumeva jednu vrstu rešenja problema kolektivnog delanja. Ako postoje racionalni pojedinci koji znaju šta je za njih dobro, onda, ukoliko se niko ne upliće sa strane u njihove odnose, kolektivni ishod mnoštva interakcija takođe mora da bude racionalan, tj. mora da bude u svačijem interesu. Po teoriji grupnog interesa (*Bentley 1908*) koja je u političkoj nauci bila dominantna pre Olsonove knjige o logici kolektivnog delanja (odjeljak 5), smatralo se da kadgod postoji grupa racionalnih pojedinaca koji pojedinačno znaju šta je za njih najbolje, grupa će nužno i ostvariti ono što je za njih najbolje. Drugim rečima, kolektivni ishod u oba slučaja mora da bude racionalan ako su pojedinci racionalni.

Kako ćemo videti kasnije u tekstu, usaglašenost pojedinačne i kolektivne racionalnosti ne važi za jedan značajan deo društvenih odnosa (među

3 Smit nije pretpostavke baš tako formulisao, niti se bavio pojmom racionalnosti, ali mislim da je bezbedno da se kaže kako on implicitno prihvata koncept racionalnosti koji je u 20. veku iskristalisan u mikroekonomiji po kome se radnja preduzima samo ukoliko granična dobit od te radnje prevazilazi granične troškove (vidi. npr. Pindyck i Rubensfeld 2005; Frank 2006)

koje spada i politički odnos), ali to nije tačno ni za sve ekonomske odnose. To otuda što Smitov koncept nevidljive ruke ne može da se generalizuje. Iako je tvrdio da „nevidljiva ruka” daje efikasne rezultate u *velikom* broju situacija, Smit nigde nije tvrdio kako je to slučaj u *svim* situacijama. Naime, u situacijama u kojima nagrade za rad određuje apsolutan učinak radnika, nevidljiva ruka funkcioniše efikasno. Tamo, međutim, gde nagrada zavisi od relativnog učinka, nevidljiva ruka alocira resurse neefikasno (Frank & Cook 1995; Frank 2009, 74; 2011). Posledice koje stvara pozadina nevidljive ruke tržišta stvaraju uslove za nastanak politike, jer ono do čega ne može da se dođe tržišno može se omogućiti politički. Da bih to pokazao, naredni odeljak započinjem sa nekoliko primera iz evolutivne biologije.

4. DOBRO ZA JEDNOG, LOŠE ZA SVE⁴

Isplati li se orlovima da uvek imaju oštar vid? Isplati. Onaj orao koji ima najoštriji vid ima velike šanse da ulovi najviše plena, preživi i nahrani svoje potomstvo. Orlovi sa najviše šanse za preživljavanjem imaju najviše šanse da svoje gene za oštar vid prenesu u naredne generacije. Otuda će nakon nekoliko generacija orlovi imati oštriji vid od orlova iz prethodnih generacija. Oštar vid je biološka osobina koja je racionalna kako za svakog pojedinačnog orla, tako i za orlove kolektivno. Što orlovi oštrije vide, to će imati veće šanse da hvataju plen i prežive. U tom slučaju, ako se niko sa strane ne meša u evoluciju (tj. ako deluje „nevidljiva ruka evolucije”), ono što je dobro za jednog, biće dobro za sve. Ta evolucionarna logika, međutim, nije karakteristična za sve životinje.

Isplati li se jelenima da imaju velike rogove? Odgovor na to pitanje već zavisi sa kog se stanovišta gleda. Gledano iz pojedinačnog ugla, za svakog jelena jeste racionalno da ima što veće rogove, jer mu to omogućuje fizičku superiornost u odnosu na ostale mužjake u krdu i lakši pristup ženka. Pošto je veličina rogova genetski uslovljena, ako najjači mužjak sa najvećim rogovima oplodi najveći broj ženki u krdu, njegov gen za veličinu rogova će se preneti na najveći broj potomaka. Rezultat toga je da će nakon nekoliko generacija prosečna veličina rogova u krdu biti duža i veća od one pre nekoliko generacija.

Veći jelenski rogovi su kolektivni ishod individualne racionalnosti po kojoj je dobro imati što veće rogove. To, međutim, nije kolektivno racionalno, jer veliki rogovi u jednom broju važnih situacija predstavljaju hendikep, a ne prednost. Ako jelena kroz šumu juri grabljivac, veliki rogovi,

4 Radi se o engleskoj frazi *Smart for one, dumb for all* koju u istovetnom kontekstu primenjuje američki mikroekonomista Robert H. Frank. Diskusija u ovom odeljku se oslanja na njegove uvide o manama tržišta (Frank 2006; 2007; 2011).

zapinjući o granje, usporavaju jelenov beg. Tada bi za svakog jelena bilo „racionalnije” da ima kraće rogove, jer bi lakše mogao da utekne. Evolucija veličine rogova je posledica delovanja „nevidljive ruke evolucije”: u konkurenciju među racionalnim mužjacima niko se nije mešao. Međutim, u ovom slučaju ono što je racionalno za jednog, loše je za sve.

Ovo su bila samo dva primera iz sveta životinja. Kako vidimo, ima situacija u kojima neometana konkurencija proizvodi racionalne ishoda kako za pojedinačnu jedinku tako i za kolektiv, a ima slučajeva u kojima interakcija jedinki proizvodi korisne ishode za pojedinca, ali štetu za kolektiv. Razlog što se ovo drugo dešava jeste taj što životinje ne mogu da se samooograniče. Kada bi jeleni mogli da glasaju o tome da li da ograniče veličinu rogova, oni bi verovatno podržali takav predlog. Međutim, životinje to nisu u stanju da urade. Ponekad je slično i sa ljudima. Evo nekoliko primera.

Zamislite da ste došli na koktel ili na koncert na kome se sedi. Kako se broj gostiju na koktelu povećava, ljudi pričaju sve glasnije da bi ih sagovornik bolje čuo. Ali pošto i drugi pričaju glasno, na kraju niko ne čuje bolje nego pre. Bilo bi bolje da svi pričaju tiše, ali pošto ne postoji centralizovana institucija koja reguliše nivo buke na koktelu, kolektivni ishod je iracionalan – svi pričaju glasno (i tako deru grlo, a opet se ne čuju dobro), iako bi mogli da pričaju tiše (čime bi manje drali grlo, a sagovornik ih bolje čuo). Na koncertu na kome se sedi često se dešava da neko ustane da bi bolje video. Sa pojedinačnog stanovišta, to je sasvim racionalno. Ali to onda počnu da rade i drugi. Za sve bi bilo bolje da sede, ali pošto ne postoji centralizovana institucija koja bi regulisala pitanje stajanja i sedenja, svi završavaju u suboptimalnom ishodu: svi stoje i opet niko ne vidi ništa bolje nego kada su svi sedeli. Naprotiv. Buka na koktelu i opšte stajanje je javno zlo, tj. kolektivna iracionalnost koju je stvorilo mnogo pojedinačnih neordinisanih racionalnosti.

Pojedinačno gledano, za svakog je racionalno da se za svaku potrebu u centar grada vozi sopstvenim automobilom. Međutim, vaša vožnja kolima ne stvara saobraćajnu gužvu samo pod uslovom ste jedini koji u automobilu seda svaki put kada mora nešto da obavi u gradu. Ali ako svi tako razmišljaju, stvara se gužva u saobraćaju. Gužva u saobraćaju je suboptimalan ishod, jer niko (na vreme) ne može da stigne tamo gde bi hteo. Isti odnos prema vožnji stvara problem zagađivanja čovekove životne sredine. Nivo zagađenja koji prouzrokuje samostalno zanemarljiv je pod uslovom da niko drugi ne pali automobil za svaku sitnicu. Ako se pale automobili za svaku potrebu koju moraju da obave u gradu, to zagađuje čoveku sredinu, s tim što se efekti zagađenja okoline, za razliku od saobraćajne gužve, ne vide istog trenutka.

Moguće je zamisliti još nekoliko (malo morbidnijih, ali ništa manje realnih) primera u kojima individualna i kolektivna racionalnost dolaze

u sukob kao što je evakuacija iz požarom zahvaćenog pozorišta. Svačiji interes pojedinačno jeste da se spasi prvi, ali kada svi tako razmišljaju, gužva na izlaznim vratima sprečava sve da (dovoljno brzo) napuste pozorišnu zgradu (Rapoport 1982, 72).

Najupečatljiviji primer kako pojedinačna racionalnost stvara kolektivnu iracionalnost predstavlja trka u naoružanju. Za svaku pojedinačnu nacionalnu državu racionalno je da uvećava nivo nuklearnog naoružanja da bi lakše mogla da prethodi drugima ili ih odvraća od namere da je napadnu. Međutim, ako svi (koji su u stanju da proizvedu nuklearno oružje) tako razmišljaju, a nema nikoga da ih u tome spreči, opšti nivo nuklearnog naoružanja se diže preko tačke koja je neophodna za uništenje suparničke nacionalne države. Za vreme trke u naoružanju između SAD i Sovjetskog saveza 1970-ih i 1980-ih, obe zemlje posedovale su toliko nuklearnog naoružanja da su jedna drugu mogle da unište po nekoliko puta. Pošto je za uništenje dovoljno samo jednom, sve drugo je bilo traćenje resursa. Resursi koji su iskorišteni da bi se proizvelo x nivo nuklearnog naoružanja mogli su da se ostave na raspolaganje privrednim subjektima (u vidu nižih poreza) koji bi ih racionalnije iskoristili. Ako je baš neophodno da država prikupi resurse (ne smanji poreze), oni bi, umesto trke u naoružanju, mogli da se ulože u izgradnju (ili renovaciju) škola i bolnica, čime bi se dobio kvalitetniji nivo javnih usluga, ili da se povećaju plate sudijama i državnim službenicima, čime je moglo da se dobije efikasnije i manje korumpirano sudstvo ili efikasnija državna administracija.

Ovo su samo neki primeri u kojima pojedinačna racionalnost stvara društvenu iracionalnost.⁵ Još dva takva primera (od kojih je primer Društvena dilema posebno značajan za osnovnu tezu ovog teksta) nalaze se u odeljcima 7 i 9. Bez obzira na to o kakvim se primerima radi, za svaki od navedenih važi to da neograničena konkurencija (i kod životinja i kod ljudi) može da stvori iracionalne (suboptimalne) ishode. Životinje, kako sam već pomenuo, nisu sposobne da preduprede takve ishode. To je zapravo karakteristično za ogroman broj bioloških organizama na čije ponašanje utiče mehanizam prirodnog odabira. Jon Elster to naziva mašinom lokalnog maksimiziranja (Elster 1984, 4-9). Za takve vrste organizama je karakteristično da nisu u stanju da sačekaju i iskoriste indirektnu strategiju. Za razliku od njih, ljudi su mašine globalnog maksimuma. Oni mogu da se „izdignu iznad brda” koje stoji ispred njih da bi videli šta stoji iza njega. Drugim rečima, za razliku od jelena koji, usled delovanja mehanizma prirodnog odabira, nisu u stanju da spreče prenos gena za

5 Ima autora koji na obe vrste rezonovanja nazivaju racionalnost. Rapoport (1982, 72), recimo, smatra da se ovde radi o pojedinačnoj nasuprot kolektivnoj racionalnosti. Mislim da je to više terminološko pitanje, te sam se odlučio da kolektivni ishod ipak nazivam iracionalnim.

dugačke robove s generacije na generaciju, ljudi su sposobni da odlože biološki nagon koji diktira prirodna selekcija, sačekaju i upotrebe indirektnu strategiju kako bi ostvarili svoje ciljeve (Ibid. 9-18). Svrha nastanka političkih institucija je upravo u tome: da se kroz organizovano i institucionalno delanje spreče štetne posledice iracionalnih ishoda po kolektiv, a time i po svaku osobu pojedinačno.

5. LOGIKA KOLEKTIVNOG DELANJA I ZATVORENIKOVA DILEMA

Posledica diskusije prethodnog odeljka nije samo to da skup pojedinačnih preferencija, iako racionalnih i neometanih, ne mora nužno da proizvede ono što je racionalno za kolektiv, već i to da postoje situacije u kojima postojanje zajedničkog interesa među ljudima ne mora nužno da rezultira zadovoljenjem tog interesa. I ne samo to: ljudska racionalnost, za koju se dugo mislilo kako predstavlja jedan od najvažnijih činilaca napretka, može da stoji na putu napredovanju i rešenju problema. Drugim rečima – upravo ona može da bude problem.

Prvi teoretičar koji je to učio bio je Mankur Olson u svojoj knjizi *The Logic of Collective Action* (Olson 1965).⁶ Knjiga je otvorila problem kolektivnog delanja vezanog za javna dobra. Olson tvrdi da će pojedinci koji imaju zajednički interes pribavljanja nekog kolektivnog dobra za svoju grupu propustiti da ga pribave ako to dobro ima odlike javnog dobra.⁷ Osim ukoliko je grupa mala, ili pojedinci mogu da se nekim putem (recimo, kroz sistem selektivnih podsticaja) prisile da se angažuju na nabavci dobra, „racionalne osobe koje brinu za lični interes neće uspeti da se udruže da bi ostvarili grupni ili zajednički interes” (Ibid. 2). Umesto toga, pojedinci će se odlučiti za hvatanje krivina, znajući da ne mogu da se isključe iz koristi koje mogu da imaju od upotrebe javnog dobra (Ibid. 21).

Olsonova logika kolektivnog delanja se zapravo suštinski oslanja na teoriju igara, a posebno koncept Zatvorenikove dileme, odnosno strategije aktera koje zavise od strategije drugih aktera. Drugim rečima, odluka pojedinca da obezbedi javna dobra suštinski zavisi od toga šta on misli o tome kako će se drugi ponašati kada razmišljaju o istom problemu (Sandler 2004, 39). Međutim, u vreme kada je Olson pisao knjigu o logici kolektivnog delanja, teorija igara još uvek nije bila dominantan teorijski pristup u političkoj nauci. Sam Olson u svojoj prvoj knjizi uopšte ne pominje Zatvorenikovu

6 Pre Olsona su sličan problem uočavali drugi teoretičari (Baumol 1952; Downs 1957), ali tek nakon Olsona problem dobija svetsku akademsku slavu, verovatno usled najveće opštosti i apstrakcije argumentacije (Barry i Hardin 1982, 23).

7 Širu definiciju javnih dobara izlažem u narednom odeljku.

dilemu (prvi put je za svoju teoriju eksplicitno vezuje tek u knjizi *Power and Prosperity* iz 2000. godine), ali je veliki deo teoretičara koji je nastao da razrađuje Olsonove ideje posle 1965. godine (Hardin 1982; Sandler 1992; 2004) ceo problem izrazio pomoću koncepta Zatvorenikove dileme.⁸

Podsticaji pojedinaca na pribavljanje kolektivnog dobra slični su podsticajima pojedinaca za nesaradnju kada se nađu u situaciji Zatvorenikove dileme. U svojem najprostijem obliku, Zatvorenikova dilema izgleda kao na shemi 1a: svaki od dva „igrača” (zatvorenika) može da odluči da saraduje ili ispali onog drugog. Za obojicu kao grupu racionalnije je da odluče da saraduju, jer u tom slučaju obojica dobijaju isplatu od [1] (gornji levi okvir na shemi 1a). Međutim, za svakog pojedinačno, racionalnije je da ispali onog drugog. Budući da zatvorenici odluke donose nazavisno jedan od drugog (što su situacije koje se često dešavaju, pogotovo u tržišnim odnosima i politici), svaki zatvorenik suočen je sa identičnim racionalnim podsticajem za ispalu (shema 1b).

	Zatvorenik 2	Zatvorenik 1	
		Saraduj	Ispali
Saraduj		1,1	-2,2
Ispali		2,-2	-1,-1

Shema 1a. Zatvorenikova dilema u pribavljanju javnih dobara.
 (Preuzeto iz: *Hardin 1982*, str. 23.)

	Zatvorenik 1		
		Saraduj	Ispali
Saraduj		1	-2
Ispali		2	-1

Shema 1b. Zatvorenikova dilema u pribavljanju javnih dobara.
 (Preuzeto iz: *Hardin 1982*, str. 23.)

8 Kako će se videti iz daljeg toka rasprave, koncept Zatvorenikove dileme, koji se pojavljuje u nekoliko oblika do kraja teksta, ključan je za razumevanje suštine argumenta. To otuda što koncept, između ostalog, izražava problem koji nastaje kada pojedinac dela sam za sebe i kada dela unutar zajednice (Rapoport 1982) za koji tvrdim da se nalazi u osnovi nastanka koncepta politike. Za upoznavanje za klasičnim oblikom Zatvorenikove dileme u našoj literaturi vidi *Stojanović 2005*, 401. Za istorijat koncepta vidi *Poundstone 1992*.

Kako se vidi iz sheme 1a, sa kolektivnog stanovišta, jedino saradnja (gornji levi okvir) obezbeđuje korisnu isplatu (oba igrača mogu da se nadaju isplati od po [1]), ali kako se vidi iz sheme 1b, gde je prikazana samo pojedinačna isplata, oba zatvorenika, pojedinačno gledano, nemaju podsticaj da sarađuju, već da ispale jedan drugog. Dominantna strategija u ovom slučaju je ispala, jer je svakom igraču bolje da ispali onog drugog (tj. da ne sarađuje sa njim), *šta god* onaj drugi radio. Takvo rešenje međutim nije ravnotežno, jer je reperkusija pojedinačnih odluka uzajamno žaljenje (*mutual regret*). Kada budu obavješteni o ishodu, oba zatvorenika zažale za svojim odlukama, tj. oba bi mogla da unaprede svoje pozicije (Pareto poboljšanje) ukoliko bi promenili odluke i odabrali da sarađuju.

Budući da se obojica suočavaju sa jednakom matricom isplate, svaki se nada dobiti od [2] (donji levi okvir na shemi 1b). Rezultat je negativan za kolektiv (koji se u ovom slučaju sastoji od dva zatvorenika), jer ako obojica ispale, obojica odlaze u zatvor (tj. dobijaju po [-1]; donji desni okvir a na shemi 1a) (Hardin 1982, 26). Pošto je isplata za ispalu veća, obojica su motivisani da ne sarađuju. Ali kada obojica tako razmišljaju, obojica završavaju u suboptimalnom ishodu (što je dobro za jednog, loše je za sve). Razume se, odsustvo nesaradnje bi moglo da se predupredi ukoliko bi zatvorenici celu stvar mogli da sagledaju iz kolektivnog ugla, ukoliko bi među njima postojalo poverenje, ili ukoliko bi bili prisiljeni na saradnju. Ali u klasičnom obliku Zatvorenikove dileme ništa od toga nije moguće.

6. JAVNA DOBRA – JEDNA UŽA DEFINICIJA

Iako Olson razmatra samo problem kolektivnog delanja u radničkim sindikatima (Olson 1965, 66ff), taj se problem može uočiti na velikom broju drugih primera kao što su protesti (studentski, radnički, politički), smanjivanje zagađenja životne okoline ili opšte razoružanje u međunarodnim odnosima (Hindmoor 2006, 104-5). Ubrzo su, nakon Olsena, isti problem, u nameri da objasne grupno ponašanje, počeli da koriste sociolozi, antropolozi, pravnici i politikolozi (Sandler 2004, 31), a pogotovo politikolozi koji se bave međunarodnim odnosima (Axelrod i Keohane 1985), jer se u međunarodnim odnosima, usled činjenice da ne postoji svetska vlada koja može da nametne centralizovano rešenje, problem najjasnije vidi i često pojavljuje (Sandler 2004, 43).

Širenje primene problema kolektivnog delanja proširilo je potrebu za širenjem primenjivosti koncepta javnih dobara. Po klasičnom shvatanju (Samuelson 1954), javna dobra imaju dve karakteristike: neisključivost i nerivalnost.⁹ U klasične primere javnih dobara spadaju svež vazduh, ulična

9 Neisključivost javnih dobara znači da iz njihovog konzumiranja ne možete nikoga isklju-

rasveta, nacionalna odbrana, policijska zaštita, zaštita protiv požara, itd. U strogo ekonomskom smislu, javna dobra se odnose na celinu društvene populacije. Međutim, u mnogim slučajevima, javna dobra nisu „čista” javna dobra – što je činjenica koja malo komplikuje analizu, ali ne menja suštinu onoga što želim da kažem.

Sledstveno tome, u društvenim i političkim odnosima javna dobra mogu da se shvate na jedan uži način. U *The Logic* Olson ne definiše javna dobra na takav uži način, ali iz njegove ukupne diskusije o ponašanju preduzeća na konkurentskom tržištu (Olson 1965, 45-6), pojedinaca u organizacijama (Ibid. 47) i delovanja sindikata (Ibid. 66ff) jasno je da svaka organizacija ili grupa organizacija (preduzeća) može da ima svoja javna dobra. Uslov je samo da je nemoguće isključiti pripadnika grupe iz upotrebe/korišćenja tog dobra, jer je neisključivost upravo ono što vodi ka propasti šeme nabavke javnih dobara. Recimo, za zatvorenike iz Zatvorenikove dileme javno dobro je saradnja, tj. ćutanje kada ih policija ispituje; za radničke sindikate javno dobro je kolektivni ugovor, minimalna nadnica ili propisi koji regulišu otpuštanje s posla; za penzionere visina penzije ili godine odlaska u penziju; za građevinare, koji žele da prodaju stanove po visokim cenama, javno dobro predstavljaju subvencije koje vlada daje za stanogradnju; za studente koji žele da upišu sledeću godinu (iako nisu položili sve ispite iz prethodne godine), javno dobro predstavlja odluka vlade da se naredna godina studija može upisati sa manje položenih ispita od broja koji propisuje zakon; za taksiste koji žele da imaju zagantovano tržište javno dobro predstavlja odluka gradske vlade kojom se u gradu ograničava broj taksi vozila; za birače jedne stranke javno dobro je dolazak te stranke na vlast i zakoni koje će ona predložiti na usvajanje; za protestante koji su 5. oktobra 2000. godine izašli na ulicu da ruše Miloševića, javno dobro je bio silazak Slobodana Miloševića i promena karaktera političkog režima itd.

Dokaz da su ovo javna dobra, iako se ne odnose na celu populaciju, može da se iskaže ovako. Ako je predmet kolektivnog delanja nabavka javnog dobra, ljudi gube podsticaj za saradnju sa drugima jer, ako se svi osim vas angažuju na pribavljanju javnog dobra, vas niko ne može da isključi iz koristi koja nastaje jednom kada se javno dobro nabavi. Ako se svi sem vas uzdrže od česte vožnje automobilom, i tako obezbede čistiji vazduh, vi dobijate dvostruko – dišete čistiji vazduh, ali se vozite isto koliko i pre; ako svi plaćaju javni prevoz, usluga se poboljšava, a vi se i dalje švercujete i tako štedite novac; ako svi studenti osim vas izađu da štrajkuju po kiši i snegu,

čiti. Nerivalnost znači da je granični trošak korišćenja javnog dobra jednak nuli. Ali ta karakteristika nam ovde nije potrebna. Za širu diskusiju o javnim dobrima vidi bilo koji bolji udžbenik iz mikroekonomije (Frank 2006; Pindyck i Rubensfeld 2005).

i od vlade izbore pravo da se upišu na narednu godinu iako nisu zadovoljili sve uslove, to se odnosi kako na vas, tako i na sve studente koji sada ispunjavaju nove standarde; ako se ne pridružite štrajku sindikata kojim se traže više nadnice, uspeh štrajkača se podjednako odnosi na vas kao i na one koji su štrajkovali; konačno, ako ste simpatizer stranke X i želite da ona dođe na vlast, ali vas mrzi da idete i glasate, njena pobeda omogućena glasovima onih koje nije mrzelo da glasaju zadovoljnije vašu preferenciju.

Kako god okrenete, jednom kada se to dobro obezbedi, više nikoga ko pripada toj grupi nije moguće lišiti uživanja u tom dobru. Ovo je važna karakteristika javnog dobra, jer upravo ono stvara problem kolektivnog delanja.

7. DRUŠTVENA DILEMA

Sada prelazim na poseban oblik Zatvorenikove dileme koju nazivamo Društvena dilema (Mueller 1996, 51-3; Weingast 2002, 669-675; Milgrom, North i Weingast 1990; Elster 1989). Izlažem dva njena oblika: jedan na mikro, drugi na makronivou. Pokazujem najpre kako i u tim primerima može da se uoči princip „dobro za jednog, loše za sve”, a potom kako se u oba slučaja može pronaći osnov za nastanak političkih institucija.

Zamislite da Pera sa tri cimera deli isti stan. Svako ima svoju sobu, ali postoje prostorije kao što su kuhinja, kupatilo i dnevna soba (u kojoj se nalazi televizor), koje su zajedničke. Svako vodi računa o svojoj sobi, ali nije sasvim jasno ko vodi računa o zajedničkim prostorijama. Ponekad prostorije sređuju oni koji su ih neposredno upotrebili. Ali budući da nema jasno utvrđenog reda ko ih kada čisti, one često ostanu nesređene i nepočišćene. Čiste prostorije predstavljaju nešto što svima ide u korist i iz čije blagodeti niko ne može da bude isključen. Čistoća zajedničkih prostorija je u ovom slučaju javno dobro za sve cimere (pripadnike te male društvene grupe). Kolektivna dilema nastaje kada – uprkos tome što svi imaju isti interes (čiste prostorije), taj interes ipak ne biva zadovoljen.

Kolektivna dilema ne nastaje ako su cimere lenji, pa ih mrzi da čiste prostorije. U tom slučaju čistoća ne predstavlja javno dobro, jer cimere uopšte nemaju interes da žive u čistom okruženju. Ali možda je problem složeniji. Čak iako pretpostavimo da su za čiste prostorije zainteresovani svi ukućani, to još uvek ne mora da znači da će prostorije biti čiste. Cimeri se ovde suočavaju sa problemom hvatanja krivina. On nastaje jer su javna dobra neisključiva. Ako očistim kupatilo posle tuširanja, svako ko uđe posle mene moći će da se istušira u čistom kupatilu. Otuda, svako od ukućana može da razmišlja na sledeći način: zašto bih spremao kupatilo ako postoji 75% verovatnoće da će ga očistiti neko drugi? Kada kupatilo bude čisto, niko neće moći da mi spreči da ga koristim. (Podsetimo se, nema nikakvih

pravila koja regulišu ko kada upotrebljava i čisti kupatilo.) Ako bi samo jedan od cimera tako razmišljao, problem prljavog kupatila bi ređe nastajao. Ali ako svi tako razmišljaju, zajedničke prostorije ostaju neočišćene.

Matrica isplate za Peru za čišćenje zajedničkih prostorija prikazane su na shemi 2. Oдавde je jasno da Peri nije u interesu da samo on čisti kupatilo, a ostali hvataju krivine (gubitak od [-10] koji nastaje ako Pera sam mora da čisti kupatilo svakog dana). Umesto toga, u interesu mu je da svi čiste kupatilo (isplata od [100]), jer Pera sada čisti kupatilo samo jednom u četiri dana, a ostalim danima uživa u blagodetima čistog kupatila, ali mu je još privlačnije ako svi drugi čiste kupatilo, a on to ne radi (isplata od [150]). U tom slučaju Pera uopšte ne čisti kupatilo, a ipak uživa u blagodetima čistog kupatila. Međutim, ako svi tako razmišljaju, kupatilo ostaje prljavo, što stvara gubitak za sve [-100]. Što je dobro za svakog pojedinačno, ne mora biti dobro za sve.

Pera	Svi ostali	
	Očiste	Ne očiste
Očisti	100	-10
Ne očisti	150	-100

Shema 2: Društvena dilema čišćenja zajedničkih prostorija. Isplata za Peru.

U ovakvoj vrsti situacije možemo da uočimo logiku kolektivnog delanja koje smo pominjali ranije: studenti su zainteresovani za ličnu dobrobit (žele čiste prostorije); rade nešto samo ako korist prevazilazi trošak (glavna pretpostavka teorije racionalnog izbora); predmet njihove interakcije je neisključivo javno dobro (čiste prostorije) koje stvara podsticaj za hvatanje krivina (nečišćenje prostorija), usled čega javno dobro ostaje neobezbeđeno; konačno, ne postoji centralizovano rešenje (skup institucija) koje rešava problem, tj. obavezuje cimere da čiste.

Zamislite sada da se problem čišćenja zajedničkih prostorija reši na jedan od dva moguća načina: ili se studenti dobrovoljno dogovore oko rasporeda čišćenja (recimo, svako čisti kupatilo svaka četiri dana, ili tokom cele sedmice), ili jedan od studenata prisili ostale na neki raspored koji može da odgovara nekom od dobrovoljno usaglašenih rasporeda, ali može da podrazumeva i drugačije rasporede (recimo, onaj ko je prisilio ostale na čišćenje može da izuzme samog sebe iz rasporeda). Koje god rešenje da je odabrano, *ono* sada stvara obavezu za podstanare: cimeri više ne čiste kupatilo kao proizvod spontano uspostavljenog poretka, već zato što postoji institucija koja im nameće tu obavezu.

Da li novonastale institucije predstavljaju Pareto poboljšanje u odnosu na baznu liniju (stanje u kome nisu postojale)? Ako novonastale institucije imaju demokratski karakter (nastale su dobrovoljnim prihvatanjem), onda stanje koje nastaje uvek predstavlja Pareto poboljšanje. Međutim, ako je Pera prislio ostale (ili samo jednog od njih) da redovno čisti prostori (diktatorski karakter institucija), onda nova institucija može, ali ne mora da bude Pareto poboljšanje za sve. Iako novonastale institucije ne moraju uvek biti Pareto poboljšanje, one *uvek* predstavljaju rešenje problema kolektivnog delanja, tj. eliminišu hvatanje krivina.

Kako je već primetio Olsen i deo drugih ekonomista (Olsen 1965; Head 1982, 190), u manjim grupama moguće je relativno lako doći do necentralizovanih rešenja problema kolektivnog delanja. Time zapravo želi da se kaže da je do rešenja moguće doći bez primene sile. Zamislite, međutim, jednu drugačiju situaciju u kojoj takođe nema političkih institucija – nema vlade, policije, vojske, sudova, državne administracije, centralne banke, zaštitnika građana, poverenika za informacije itd. Da li je takvo stanje bliže hobsovskom ili rusovskom prirodnom stanju? Teorija racionalnog izbora prećutno polazi od toga da je stanje bliže hobsovom opisu.¹⁰ Zamislite sada da u takvom stanju postoje najmanje dve grupe – Ratari i Stočari – koji imaju priliku da uđu u neku vrstu interakcije i saradnje. Ako ne saraduju (tj. nisu ni u kakvom odnosu), obe grupe ostvaruju pojedinačnu korisnost od, recimo, [50] (bazna linija). Ako bi saradivali, tj. razmenjivali svoje proizvode jedni sa drugima, svi bi mogli da unaprede svoje blagostanje u odnosu na baznu liniju u kojoj nema saradnje. Uzajamna saradnja, prema tome, predstavlja Pareto poboljšanje. Matrica isplate nalazi se u shemi 3.

Stočari	Ratari	
	Saraduj	Ubij i ukradi
Saraduj	100, 100	0, 150
Ubij i ukradi	150, 0	-10, -10

Shema 3: Društvena dilema.

Dobit od obostrane saradnje je očigledna: ako saraduju, svi mogu da uvećaju svoju korisnost za duplo, a da nikome ne bude gore nego pre saradnje. Ali to je moguće samo pod uslovom da obe strane saraduju. Otuda je

¹⁰ O ovome nema baš potpune saglasnosti među političkim teoretičarima i teoretičarima racionalnog izbora (Vidi: Neal 1988).

svaka zajednica suočena sa sledećem dilemom: da li da saraduje ili pobije i pokrade drugu grupu? To nije čudna pomisao, jer u hobsovskom prirodnom stanju ne postoje institucije koje bi kaznile bilo koga za takve postupke. Šta ako jedna strana odluči da ne saraduje i umesto toga pokrade drugu stranu? Tada bi korist za tu stranu bila još veća [150], jer ništa ne bi moralo da se razmenjuje – sačuvalo bi se svoje, a dobilo tuđe. U anarhičnom stanju nezavisne odluke obe zajednice će najverovatnije voditi ka strategiji „ubij i ukradi”. Međutim, problem nastaje ako obe zajednice tako razmišljaju. U tom slučaju nema saradnje, a najverovatniji ishod je suboptimalan [-10, -10]. U teoriji javnog izbora ovo se naziva „prirodna distribucija dobara” (Mueller 2003, 10).

I u ovoj vrsti situacije možemo da uočimo nekoliko elemenata o kojima smo govorili ranije: Ratari i Stočari su zainteresovani za ličnu dobrobit (žele saradnju i razmenu); rade nešto samo ako korist prevazilazi trošak; predmet njihove interakcije je neisključivo javno dobro (pijaca, tj. tržišne institucije koje garantuju razmenu) koje stvara podsticaj za hvatanje krivina (nepoštovanje ugovora, prevare, ubistva i krađe), usled čega javno dobro ostaje neobezbeđeno; konačno, ne postoji centralizovano rešenje (skup institucija) koje rešava problem.

Uočite sada vrlo važnu stvar: javno dobro u ovom slučaju predstavljaju *tržišne* institucije. To su institucije unutar kojih se odvija razmena i koje svima omogućavaju Pareto poboljšanje (u odnosu na baznu liniju). Tržišne institucije mogu nastati spontano, ali se ne mogu održati spontano na duži rok ukoliko nema *političkih* institucija koje stvaraju obavezu održanja tržišta. To otuda što su tržišne institucije neisključive i stvaraju problem hvatanja krivina: ako nema centralizovanog mehanizma koji garantuje njihovo očuvanje, one propadaju (neće biti obezbeđene), a konačni ishod interakcije, kada svi budu počeli da ispaljuju jedni druge, biće suboptimalan.

Zamislite sada da se problem ispaljivanja na tržištu reši na jedan od dva moguća načina: ili će se Ratari i Stočari usaglasiti oko načina pijačne razmene (recimo, vremenom se uspostavi ravnotežna cena da jedna krava vredi 500 kila krompira koju svi dobrovoljno prihvate), ili će jedna grupa prisiliti ostale na razmenu koja može biti ista ili drugačija (recimo, jedna krava vredi 100 kila krompira). Koje god rešenje da je odabrano, *ono* sada stvara obavezu za Ratare i Stočare: oni više ne ulaze u tržišne odnose spontano, već pod institucijama koje garantuju da će svaki dogovor ostvaren na pijaci biti ispoštovan.

Da li novonastalo stanje predstavlja Pareto poboljšanje u odnosu na baznu liniju? Ako novonastale institucije imaju demokratski karakter (nastale su dobrovoljnim prihvatanjem), onda novonastalo stanje uvek predstavlja Pareto poboljšanje. Međutim, ako su Stočari prisilili Ratare na razmensku cenu ispod ravnotežne (diktatorski karakter institucija),

novonastalo stanje i dalje može da bude Pareto poboljšanje. Zamislite, dakle, da se umesto odnosa 1 krava = 500 kg krompira, 1 krava razmenjuje za 100 kg krompira. To je još uvek bolje u odnosu na stanje u kome se krava i krompir uopšte ne razmenjuju (tj. u kome nema interakcije, pa Stočari ne jedu krompir, a Ratari ne jedu meso). Moguća matrica isplate za razmenny odnos 1 krava = 100 kg krompira može da se prikaže na shemi 4.

Stočari	Ratari	
	Sarađuj	Ubij i ukradi
Sarađuj	160, 60	0, 150
Ubij i ukradi	150, 0	-10, -10

Shema 4: Društvena dilema; razmena koja nastaje kao posledica diktatorskog karaktera institucija; podrazumeva Pareto poboljšanje.

Ako je bazna linija [50], shema 4 pokazuje kako Ratari i Stočari imaju motiv da daju prednost uzajamnoj saradnji [160, 60] usled činjenice da svi dobijaju više u odnosu na baznu liniju [50, 50] ili u odnosu na odsustvo saradnje [-10, -10]. Uočite da Stočari imaju podsticaj da sarađuju, jer u uzajamnoj saradnji dobijaju više od jednostrane nesaradnje [160 > 150]. Za razliku od njih, Ratari preferiraju jednostranu ispalu u odnosu na uzajamnu saradnju [150 > 60], ali u ovom slučaju oni su prisiljeni na saradnju i nemaju izbora (opcija „ubij i ukradi“ im je nedostupna).

Kako sam već pomenuo, uspostavljanje političkih institucija ne predstavlja nužno Pareto poboljšanje. Zamislite matricu isplate prikazanu na shemi 5.

Stočari	Ratari	
	Sarađuj	Ubij i ukradi
Sarađuj	160, 40	0, 150
Ubij i ukradi	150, 0	-10, -10

Shema 5: Društvena dilema; razmena koja nastaje kao posledica diktatorskog karaktera institucija; bez Pareto poboljšanja.

U ovom slučaju obostrana saradnja predstavlja poboljšanje za Stočare [160 > 50], ali ne i za Ratare čija je korisnost manja od korisnosti bazne linije [40 < 50]. Ratari i dalje preferiraju ispalu u odnosu na saradnju

[150 > 40] (premda im je ta opcija nedostupna), iako bi u izboru između obostrane nesaradnje i obostrane saradnje mogli da izaberu ovo drugo, jer je korisnost za njih veća [40 > -10].¹¹

Bilo kako bilo, iz dosadašnje diskusije proizilazi da novonastala situacija (koju garantuju političke institucije) ne mora uvek da bude Pareto poboljšanje, ali *uvek* predstavlja rešenje problema kolektivnog delanja, jer političke institucije eliminišu hvatanje krivina. To je njihova glavna svrha.

8. DISKONTOVANJE VREMENA

Koncept Zatvorenikove dileme predstavlja moćno sredstvo u objašnjenju nastanka institucija koje regulišu društvenu saradnju. Međutim, model saradnje je daleko od univerzalnog, jer počiva na veoma optimističnim pretpostavkama o uslovima u kojima se saradnja odvija (Weingast 2002, 672). Ta optimistična pretpostavka odnosi se na diskontovanje budućnosti. Drugim rečima, iako dogovor o saradnji predstavlja Pareto poboljšanje, pojedinci se pre mogu odlučiti za ispalu, jer imaju visoku stopu diskontovanja budućnosti.¹² Usled činjenice da postoji tendencija umanjivanja vrednosti budućih ishoda, pojedinci nisu u stanju da ispravno procene blagodeti koje saradnja donose na duži rok od štete koja kršenjem ugovora nastaje na kraći rok. Njima zapravo stvar izgleda obrnuta: ono što se dešava na kraći rok izgleda im primamljivije [150] od onoga što dobijaju na duži rok [100].

Fenomen koji objašnjava takvo ponašanje nazivamo slabost volje (Ainslie 2001) ili kratkovidost (Elster 1989, 19-23; 2007, 111-123). I u jednom, i u drugom slučaju radi se o jednoj vrsti slabosti volje, tj. kratko-

11 Potpuno sam svestan da ovaj zaključak ne može da se generalizuje. Ako bi pojedinac bio čisti *homo economicus*, on bi bio zadovoljan bilo kakvom podelom koju predloži njegov saigrač, jer, prema teoriji racionalnog izbora, više je uvek bolje nego manje (u odnosu na baznu liniju), pa je otuda bilo kakva raspodela u kojoj dobijam barem nešto bolje nego ništa. U ovom slučaju [40] je bolje nego [-10], pa bi Ratari to trebalo da prihvate, ma kako podela bila nepravedna. Ljudi se, međutim, ne ponašaju uvek tako, već su zainteresovani za relativno blagostanje koje sledi iz ukupne raspodele, a ne samo za sopstveno apsolutno blagostanje. Ako smatraju da raspodela nije fer, miniraće celu raspodelu bez obzira na to što bi ona mogla da mi donese apsolutnu dobit u odnosu na baznu liniju. Ovi uvidi došli su iz eksperimenta pod nazivom igra poverenja (*trust game*) koja predstavlja ekstenziju igre diktatora (*dictator's game*). U igri poverenja saigrač 1 predlaže inicijalnu raspodelu, ali saigrač 2 mora da se s njom složi. Ako je ne prihvati, obojica moraju da vrate novac eksperimentatoru. Kod Bože Stojanovića se igra poverenja naziva „ultimativna igra” (Vidi njegovu *Teoriju igara*, str. 320-1).

12 Najlakši primer za razumevanje koncepta diskontovanja vremena je ponašanje male dece. Ona diskontuju budućnost sa veoma velikim faktorom. Ako detetu ponudite izbor između jedne čokoladice sada i dve čokoladice sutra, većina se odlučuje za jednu čokoladicu sada. Odrasli se ne razlikuju mnogo od dece po ovom pitanju (Mischel et al. 1992).

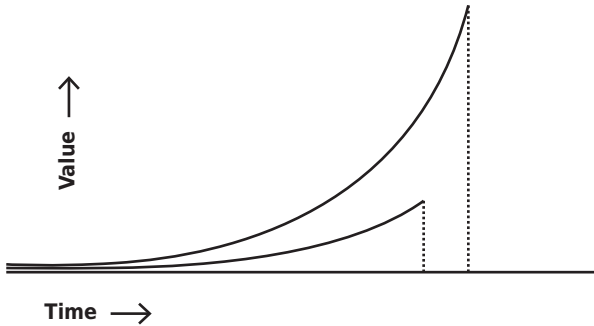
vidosti usled koje nije moguće uvideti da pridržavanje nekog pravila u pojedinačnom slučaju (prestanak pušenja, održanje dijete, fizičko vežbanje, redovan odlazak kod zubara itd), tj. saradnja u slučaju uspostavljanja institucija, donosi veće blagostanje.¹³ Na društvenom nivou vaša ispala druge strane (nepoštovanje dogovora) tretira se kao eksternalija; na pojedinačnom nivou, vi „ispaljujete” samog sebe, što nazivamo internalijom (Elster 2007, 305-7). Kako sam već napomenuo u odeljku 1, u ovom tekstu ne ulazim u načine prevazilaženja Zatvorenikove dileme. Ali je korisno napomenuti da na intrapersonalnom nivou prevazilaženje internalija takođe mora da se omogući nekom vrstom kvazi-političkih institucija koje sprečavaju štetno i iracionalno ponašanje.¹⁴ Kratkovidost je utkana u društvenu dilemu: iako znamo da je razumnije da sarađujemo i dobijemo isplatu od [100] koja je na dugačkom štapu, ipak nam primamljivije izgleda isplata od [150] jer ona dolazi ranije. Ispaljivanje je racionalno na kraći rok (ranija nagrada), ali iracionalno na duži rok. Razlozi za preferiranje sadašnje nagrade mogu biti različiti i ponekad potpuno racionalni. U ovom slučaju oslanjam se isključivo na čisto diskontovanje vremena (Elster 2007, 115) po kome pojedinac preferira raniju nagradu samo zato što ona stiže ranije.

Da bi slabost volje imala značajno mesto u objašnjenju, neophodno je da se pokaže kako u t_1 pojedinac ima razlog da odabere A, ali da u t_2 dolazi do obrta u preferencijama (*preference reversals*) u kojima on odabire B (što je za njega i za sve ostale lošija opcija pod uslovom da se svi ostali tako ponašaju). Pri tome, treba praviti razliku između eksponencijalnog i hiperboličnog diskontovanja vremena (Elster 1985, 251-2; 2007, 111-123; Ainslie i Haslam 1992; Ainslie 2001). Eksponencijalno diskontovanje podrazumeva da pojedinac *sve vreme* preferira A u odnosu na B. Kada dođe trenutak isplate, on, u skladu s tim, bira A, a ne B (crtež 2). U Društvenoj dilemi bi to značilo kako pojedinac sve vreme preferira nesaradnju u odnosu na saradnju, pa shodno tome i ne može da dođe u situaciju u kojoj se od njega očekuje saradnja. U takvoj situaciji uopšte nema ispale.

13 Analogije između interpersonalnog i intrapersonalnog nivoa su uslovne. Postoji čitav niz razlika između ova dva nivoa (Elster 1985, 233-4).

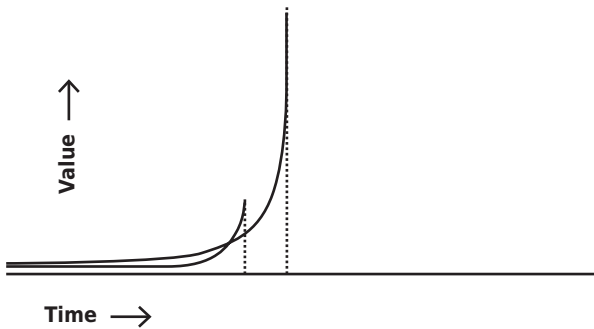
14 Problem slabosti volje kod pojedinaca prevazilazi se na dva načina: sagledavanjem opcija u jedinstvenom nizu (*bunching*) što omogućuje lakše građenje imidža ili lakšu predstavu o rušenju imidža (Elster 2007, 233) ili ulaskom u krug pojedinaca u kome pojedici sa sličnim adiktivnim problemima (droga, alkohol, pušenje, dijeta) kontrolišu jedan drugog (Elster 1985, 257).

Crtež 2: Eksponencijalno diskontovanje vremena. (Preuzeto iz: Ainslie 2001, 32)

Za razliku od toga, kod hiperboličnog diskontovanja u t_1 više preferiramo opciju A (koja je racionalnija na duži rok), ali u t_2 dođe do obrta preferencija i izaberemo opciju B (koja je racionalnija na kraći rok). Kako pokazuje crtež 3, u tom slučaju pojedinac kao da izgubi glavu – što je vreme nagrade bliže, njemu njena diskontovana vrednost izgleda sve veća i veća, i on se odlučuje za ispalu. Kako to znamo? Tako što mu je na početku diskontovana vrednost opcije A bila veća od B (vidi crtež 3).

Crtež 3: Hiperbolično diskontovanje vremena. (Preuzeto iz: Ainslie 2001, 32)

Sada možemo da se vratimo Elsterovim mašinama lokalnog i globalnog maksimiziranja (odeljak 4). Životinje nemaju sposobnost da same sebe ograniče i nametnu racionalnije ponašanje; one ne mogu da sačekaju da prođe vreme da bi racionalnije postupile. Ljudi to mogu da urade, međutim, ukoliko nema političkih institucija, do racionalnijeg ishoda ne mora nužno da dođe. Svrha nastanka političkih institucija jeste upravo u tome

da anulira štetne posledice naše kratkovidosti koja generiše iracionalno ponašanje. Da bi to bilo moguće, neophodno je da postoji centralizovana institucija koja menja strukturu isplate, ili barem našu percepciju o tome šta nam je korisnije. Na taj način političke institucije omogućuju pojedincima da se ponašaju kao biološke jedinice koje su sposobne da se „izdignu iznad brda” i maksimiziraju globalno, a ne lokalno.

Sada se, nadam se, jasnije vidi iracionalnost racionalnosti, tj. nespособnost racionalnih pojedinaca i Smitove nevidljive ruke da reše problem društvene saradnje. Suština koncepta odsustva samo-kontrole i kratkovidosti jeste čist *protok* vremena. Ogroman broj pojedinaca nije u stanju da sačeka veću nagradu u budućnosti (t_2), pa se umesto toga odlučuje za manju nagradu u sadašnjosti (t_1). Razume se, veličina nagrade takvim pojedincima izgleda obrnuta: kratkovidom pojedincu nagrada za raniju ispalu izgleda veća [150] od nagrade za saradnju [100] koja dolazi kasnije. Ali, kako sam već nekoliko puta naglasio u odeljcima 3 i 4 – kada se svi tako ponašaju, onda se vrednost nagrade višestruko smanjuje.

Ako bi pojedinci bili prepušteni sami sebi (vođeni nevidljivom rukom na konkurentskom tržištu), da li bi ishod bio efikasan [100, 100] ili suboptimalan [-10, -10]? Tvrdim da u slučaju nastanka i održanja tržišnih institucija kojima se regulišu odnosi u velikim društvenim zajednicama (upravo zbog njihove veličine i odsustva efikasne kontrole), ishod uglavnom biva suboptimalan.⁸ Prema tome, za sada predlažem sledeći zaključak: u slučajevima u kojima pojedince ne okružuju prisilne institucije koja ograničavaju njihovo ponašanje, ljudska racionalnost je samoporažavajuća i vodi do suboptimalnih ishoda, tj. do Pareto neefikasnih rešenja. To je ključni razlog zbog koga nastaju političke institucije: one imaju za cilj da omogućće Pareto efikasno rešenje, tj. da omogućće prelazak iz [-10, -10] u [100, 100].

9. ALOKATIVNA EFIKASNOST I DISTRIBUTIVNOST

Vratimo se još jednom na osnovni oblik Društvene dileme (shema 3), pri setićemo se da prelazak iz bazne linije (ili iz [-10, -10]) u [100, 100] predstavlja Pareto unapređenje. Političke institucije koje sprečavaju ispaljivanje na taj način omoguććavaju alokativnu efikasnost. Međutim, osim ove karakteristike, političke institucije imaju karakteristiku distributivnosti (Mueller 2003, 9-64). Na to ukazuju sheme 4 i 5. Iako distribucija resursa koja se vidi na shemama 4 i 5 jeste Pareto poboljšanje u odnosu na uzajamnju ispalu (“rat svih protiv svijju”), tj. na isplatu [-10, -10]. To nije jedina moguća alokacija. Moguće je zamisliti isplatu [160, 70] ili [10, 160]. Drugim rećima, jednom kada se prevaziđe problem kolektivnog delanja, politički odnos između aktera ne prestaje sve dok se akteri sukobljavaju oko pitanja *kako* raspodeliti dobiti od saradnje (Elster 1985; 1989). Problem

kolektivnog delanja, prema tome, nije vezan isključivo za činjenicu da pojedinci nisu u stanju da uvide šta je za njih kolektivno racionalnije, već i za to nesuglasice u raspodeli koje stvaraju političke institucije.

Ovo proizilazi iz činjenice (spomenute u odeljku 7) da političke institucije imaju moć da mogu da menjaju matricu isplate za pojedince. Sa promenom isplate menja se i ponašanje. Zamislite društvenu dilemu sa matricom isplate koja je prikazana na shemi 6a. Pretpostavite da je država odlučila da kazni svakog ko pokuša da ispali onog drugog. Sada se podsticaji za saradnju i ispalu menjaju. Ko pokuša da unilateralno ispali drugog, država mu nameće kaznu od [-20]. Ako oboje ispaljuju, oboje završavaju u gorem stanju od uzajamne isplate u odsustvu države [-20, -20].

A	B	
	Saraduj	Ispali
Saraduj	100, 100	0, -20
Ispali	-20, 0	-20, -20

Shema 6a: Društvena dilema sa državnom kaznom za ispalu.

A	B	
	Saraduj	Ispali
Saraduj	200, 200	0, 150
Ispali	150, 0	-10, -10

Shema 6b: Društvena dilema sa državnom subvencijom za saradnju.

Na drugoj strani, zamislite da država ne kažnjava za ispalu, već podstiče (kroz subvencije) saradnju (shema 6b). Dobit od jednostrane isplate je velika, ali dobit od uzajamne saradnje je još veća (umesto [100, 100], isplata za saradnju je [200, 200]). Kao i u prethodnom slučaju, pojedinci (ili društvene grupe) imaju više motiva da sarađuju, ali saradnja je u oba slučaja podstaknuta centralizovanim rešenjem, tj. prinudnim institucijama koje su promenile vrednosti u matrici isplate, a time i ponašanje aktera.

Političke institucije, dakle, rešavaju problem kolektivnog delanja, ali one istovremeno stvaraju novi problem – problem pravične raspodele. Ovaj problem nazivamo je u osnovi problem pogađanja (*bargain*) koji nastaje kada postoje nekoliko načina da se ostvari saradnja, ali kada svaki ishod,

pored toga što obezbeđuje korisnost za ceo kolektiv, obezbeđuje različite isplate različitim učesnicima. Drugim rečima, čak i kada postoje aranžmani u kojima (a) svi prolaze bolje nego u anarhiji; (b) niko ne hvata krivine; i (c) nema naivčina, – čak i tada ne mora da znači da će aranžman biti sproveden u delo. Političke institucije vrše distribuciju resursa. To znači da njihovim funkcionisanjem jedna grupa može imati privilegovaniju poziciju u odnosu na drugu (Elster 1985, 247).

Na mikronivou, nepravična distribucija može da se prikaže igrom polova (*battle of sexes*). Igra ima dva rešenja, ali nema jedinstveno rešenje. Ako „pobedi” muškarac, žena dobija manje (i obrnuto). Slično je i na makronivou, jer se politički odnosi nastavljaju i nakon uspostavljanja institucija. Čak i onda kada Pareto poboljšanje zahteva prostu koordinaciju radnji (Schelling 1960), pojedinci mogu da se spore oko toga kako raspodeliti dobitke od saradnje.

Zamislimo Društvenu dilemu sa malo drugačijom matricom isplate (shema 7). Ovde vidimo da je korist od saradnje ponovo veća, te da političke ustanove omogućuju Pareto efikasno rešenje. Ali zašto bi Ratari dobijali [80], a ne [120]?

Stočari	Ratari	
	Sarađuj	Ubij i ukradi
Sarađuj	120, 80	0, 70
Ubij i ukradi	70, 0	-10, -10

Shema 7: Društvena dilema. Različite distribucije kao posledica nagrade za saradnju.

Drugim rečima, koliko ko dobija od društvene saradnje ostaje otvoreno pitanje. Ono se ne rešava nužno u trenutku kada se rešava problem kolektivnog delanja. U ovom konkretnom slučaju (shema 7), raspon se kreće od [120] do [-10]. Tu se otvara novi prostor za političko delanje, tj. za politički odnos. Kako vidimo, čak i kada problem zahteva alokaciju (tj. Pareto poboljšanje), institucije imaju distributivan karakter usled čega izazivaju interes aktera za njihovom kontrolom.

Budući da političke institucije služe tome da alociraju i raspodeljuju resurse, politika je društvena delatnost koja podrazumeva borbu za moć koja se koristi da bi se kontrolisale institucije koje alociraju i distribuiraju resurse. Ili, da ponovim definiciju koju sam dao na samom početku teksta: politika je društvena aktivnost koja se odnosi na borbu za moć koja se koristi za kontrolu institucija kojima se alociraju i raspodeljuju vredni resursi.

10. ZAKLJUČAK

Osnovna teza teksta je da postoje dve vrste društvene interakcije koje se mogu okarakterisati kao političke (to jest, kao one koje se razlikuju od ostalih vrsta interakcija). Prva je odnos koji nastaje povodom prevazilaženja problema kolektivnog delanja i eliminisanja hvatanja krivina. Drugim rečima, politički odnos nastaje kada, kao proizvod pokušaja da se suzbije hvatanje krivina, nastanu institucije koje na konsenzusnoj ili prisilnoj osnovi demotivišu ili kažnjavaju pojedince za hvatanje krivina. Politički odnos među pojedincima ne postoji ukoliko se saradnja odvija bez institucionalnog okvira koji ih garantuje, tj. ukoliko je akterima prepušteno da samostano odlučuju da li će izvršavati svoje obaveze. Čim dođe do pokušaja da se saradnja uredi – bilo konsenzusno, bilo prisilno – može se govoriti o političkom odnosu i uticaju političkih institucija. Političke institucije postoje jer one, a ne stihijsko ponašanje, generišu obavezu pridržavanja dogovora.

Kod ove vrste odnosa potrebno je uočiti sledeće. Često nam je teško da zamislimo kako neki problem sa nabavkom javnih dobara izgleda u obliku Zatvorenikove dileme zato što je veliki deo tih problema već rešen institucionalno. Recimo, mi ne znamo kako izgleda život u hobsovskom prirodnom stanju, jer smo rođeni u sistemu u kome se takvo stanje prevazilazi pravnim poretom koji se finansira od plaćanja poreza čije se plaćanje obezbeđuje primenom sile. To ne znači da je Društvena dilema nevažna u današnjem svetu u kome smo okruženi političkim institucijama. Jer, čak i kada zamislimo da je hvatanje krivina eliminisano i problem kolektivnog delanja rešen, političke institucije koje su nastale kao proizvod prevazilaženja tog problema sprečavaju povratak u Društvenu dilemu. To što je problem prevaziđen ne mora da znači da se on neće ponovo pojaviti. Akteri Zatvorenikove dileme su neprekidno u iskušenju da se vrate u „prirodno” (bezinstitucionalno) stanje (Pavlović 2008b; 2010a), što dodatno učvršćuje potrebu za postojanjem političkih institucija i njihovom kontrolom.

Druga vrsta društvene interakcije koja se može okarakterisati kao politička (tj. koja se razlikuje od ostalih vrsta društvene interakcije) jeste borba za moć koja se koristi zarad kontrole političkih institucija. To otuda što teorija kolektivnog delanja zapravo identifikuje dva načelna problema: pored hvatanja krivina, tu je i problem pogađanja (Elster 1989, 15). Otuda političke institucije, pored alokativnog, imaju i distributivni karakter. Ovo drugo znači da postoji teškoća da se pojedinci dogovore oko podele onoga što može da se stekne saradnjom. Neuspeh u kolektivnom delanju koji proizilazi iz švercovanja zapravo često proizilazi iz neslaganja u shvatanju oko toga ko koliko treba da doprinese nabavci

javnog dobra. Količina koju svako treba da obezbedi je uvek predmet pogađanja, jer problem s kojim se suočavaju pojedinci u kolektivnom delanju koje ima oblik Zatvorenikove dileme nije *da li* da učestvuju ili ne, već *koliko* treba da doprinesu (koliko da ulože; koliki im je trošak) prilikom nabavke javnog dobra. ¶

NAVEDENA LITERATURA

- Ainslie, George i Nick Haslam. 1992. "Hyperbolic Discounting", u: Loewenstein, George i Jon Elster [eds.] *Choice Over Time*. New York: Russell Sage Foundation, str. 57-92
- Ainslie, George. 2001. *Breakdown of Will*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Axelrod, Robert. 1984. *The Evolution of Cooperation*. The Penguin Books.
- Axelrod, Robert & Keohane, Robert O.. 1985. "Achieving Cooperation Under Anarchy", u: *World Politics*, Vol. 38, no. 1, str. 226-254.
- Baumol, William J. 1952. *Welfare Economics and the Theory of the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barry, Brian i Russell Hardin. 1982. *Rational Man and Irrational Society*. Beverly Hills: SAGE Publications.
- Bentley, Arthur F. 1908. *The Process of Government: A Study of Social Pressures*. Chicago: University of Chicago Press
- Downs, Anthony. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. Addison Wesley.
- Easton, David. 1971. *The Political System. An Inquiry into the State of Political Science*. New York: Alfred A. Knopf.
- Elster, Jon. 1984. *Ulysses and the Sirens: Studies in Rationality and Irrationality*. Cambridge: Cambridge University Press, Second, revised edition)
- Elster, Jon. 1985. "Weakness of Will and the Free-Rider Problem", u: *Economics and Philosophy* no 1, str. 231-265.
- Elster, Jon. 1986. "Introduction", u: Elster, Jon [ed.] *Rational Choice*. New York: New York University Press, str. 1-33.
- Elster, Jon. 1989. *The Cement of Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Elster, Jon. 2007. *Explaining Social Behavior. More Nuts and Bolts For Social Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Frank, Robert H. & Cook, Phillip J.. 1995. *The Winner Takes All Society*. New York: The Free Press.

- Frank H, Robert. 2006. *Microeconomics and Behavior*. New York: McGraw Hill/Irwin. (Šesto izdanje.)
- Frank, Robert H.. 2007. *The Economic Naturalist: In Search of Explanations for Everyday Enigmas*. New York: Basic Books.
- Frank, Robert H.. 2009. *The Economic Naturalist's Field Guide: Common Sense Principles for Troubled Times*. New York: Basic Books.
- Frank, Robert H.. 2011. *The Darwin Economy: Liberty, Competition, and the Common Good*. Princeton: Princeton University Press.
- Goodin, Robert E. & Klingemann, Hans-Dieter. 1996. "Political Science: The Discipline", u: Goodin R. E. & H. D. Klingemann [eds.] *A New Handbook of Political Science*. Oxford: Oxford University Press, str. 3-49.
- Kasapović, Mirjana. 2007. "Izlazak iz množine? Kraj unutarnje institucionalne kolonizacije hrvatske političke znanosti", u: Kasapović, Mirjana [urednica] *Izlazak iz množine? Stanje hrvatske političke znanosti*. Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 7-95.
- Kasapović, Mirjana. 2008. "Dvojac bez kormilara: odgovor na istupe Dragutina Lalovića i Daga Strpića na znanstvenom skupu "Stanje i povijest političke znanosti u državama bivše Jugoslavije", *Anali*, br. 5, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 45-164.
- Lalović, Dragutin. 2008. "Zdvojna posebnost u raljama ohole općenitosti?: politologija kao znanost i politolog kao stručnjak", u: *Anali*, br. 5, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 117-144.
- Hardin, Russell. 1982. *Collective Action*. RFF Press.
- Head, John G. 1982. "Public Goods: The Polar Case", u: Barry, Brian i Russell Hardin. 1982) *Rational Man and Irrational Society*. Beverly Hills: SAGE Publications, str. 186-194.
- Hindmoor, Andrew. 2006. *Rational Choice*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Hjum, Dejvid. 1983. *Rasprava o ljudskoj prirodi*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Marwell, Gerald i Pamela Oliver. 1993. *The Critical Mass in Collective Action. A Micro-Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milgrom, Paul, Douglas C. North i Barry Weingast. 1990. "The Role of Institutions in the Revival of Trade: The Medieval Law Merchant, Private Judges, and the Champagne Fairs", u: *Economics and Politics* 2 (1), str. 1-23.
- Michel, Walter i Yuchi Shoda, Monica L. Rodrigez. 1992. "Delay of Gratification in Children", u: Loewenstein, George i Jon Elster [eds.] *Choice Over Time*. New York: Russell Sage Foundation, str. 147-164.
- Mueller, Dennis C. 1996. *Constitutional Democracy*. Oxford: Oxford University Press.

- Mueller, Dennis C. 2003. *Public Choice III*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Neal, Patrick. 1988. "Hobbes and Rational Choice Theory", u: *The Western Political Quarterly*, Vol. 41, No. 4, str. 635-652
- Olson, Mancur. 1965. *The Logic of Collective Action*. Harvard University Press. (Postoji hrvatski prevod ove knjige iz 2007. godine u izdanju Fakulteta političkih znanosti iz Zagreba.)
- Olson, Mancur. 1982. *The Rise and Decline of Nations*. (Postoji srpski prevod ove knjige iz 2011. godine u izdanju Službenog glasnika.)
- Olson, Mancur. 2000. *Power and Prosperity*. (Postoji srpski prevod ove knjige iz 2006. godine u izdanju Stubova kulture.)
- Ostrom, Elinor. 1990. *Governing the Commons. The Evolution of Institutions for Collective Action*. Cambridge: Cambridge University Press. (Postoji hrvatski prevod ove knjige iz 2006. godine u izdanju izdavačke kuće Jesenski & Turk.)
- Pavlović, Dušan. 2008a. "Skica stanja političke nauke u Srbiji posle 1989. godine", u: *Anali 2008*. Zagreb: Hrvatsko politikološko društvo, str. 79-91.
- Pavlović, Dušan. 2008b. "Kako nastaju demokratske ustanove?", u: Pavlović, Vukašin [urednik] *Savremena država*. Beograd: Fakultet političkih nauka i Čigoja štampa.
- Pavlović, Dušan. 2010a. *Spisi iz političke ekonomije*. Beograd: Čigoja štampa.
- Pavlović, Dušan. 2010b. "Political Science in Serbia: The Struggle for Autonomy", u: Eisfeld, Reiner i Leslie Pal. 2010. *Political Science in Central-East Europe. Diversity and Convergence*. Leverkusen Opladen: Verlag Barbara Budrich, str. 251-266.
- Peters, Guy. 2004. "Politics is About Governing", u: Leftwich, Adrian [ed.] *What is Politics?* Cambridge: Polity Press, str. 23-40.
- Pierson, Paul. 2000. "Increasing Returns, Path Dependency, and Study of Politics", u: *The American Political Science Review*, Vol. 94, No. 2, str. 251-267.
- Pierson, Paul. 2004. *Politics in Time. History, Institutions, and Social Analysis*. Princeton: Princeton University Press.
- Pindyck, Robert i Rubinfeld, Daniel. 2005. *Microeconomics*. New Jersey: Prentice Hall. (Šesto izdanje.)
- Poundstone, William. 1992. *Prisoner's Dilemma*. New York: An Anchor Book Doubleday.
- Rapaport, Anatol. 1982. "Prisoner's Dilemma – Recollections and Observations", u: u: Barry, Brian i Russell Hardin (eds.) *Rational Man and Irrational Society*. Beverly Hills: SAGE Publications, str. 72-83.
- Sandler, Todd. 1992. *Collective Action. Theory and Applications*. Michigan: The University of Michigan Press.
- Sandler, Todd. 2004. *Global Collective Action*. Cambridge: Cambridge University

Press.

- Samuelson, Paul A. 1954. "The Pure Theory of Public Expenditure", u: *The Review of Economics and Statistics*, Vol. 36, No. 4, str. 387-389
- Schelling, Thomas C. 1960. *The Strategy of the Conflict*. Harvard: Harvard University Press.
- Smith, Adam. 1998. *Istraživanja prirode i uzroka bogatstva naroda*. Novi Sad: Global book.
- Stojanović, Božo. 2005. *Teorija igara*. Beograd: Službeni glasnik.
- Strpić, Dag. 2008. "Množina, jednina, dvojina - Razlomak politologije: pod krabuljama revije stanja znanosti otvorilo se neočekivano (pra)pitanje: fakultet ili politička znanost", u: *Anali*, br. 5, Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 93-116.
- Weale, Albert. 2004. "Politics as Collective Choice", u: Leftwich, Adrian [ed.] *What is Politics?* Cambridge: Polity Press, str. 86-99.
- Weingast, Barry. 2002. "Rational Choice Institutionalism", u: Katznelson, Ira i Helen V. Milner [eds.] *Political Science: State of the Discipline*. W. W. Norton & Company and American Political Science Association, str. 660-692.

SUMMARY

The article is an attempt to theoretically derive a concept of politics from the rational choice theory. It claims that politics emerges as an interaction that attempts to solve the collective action problem (free riding) by establishing and controlling institutions that allocate and distribute public goods and socially valued resources. The first part (sections 3-6) lays out basic collective action issues that serve to understand the social dilemma (section 7). Section 8 discusses time discounting problem and the social dilemma.

KEY WORDS: politics; collective action; free riding; Prisoners's dilemma; social dilemma; allocative efficiency; distribution.

OSVRTI I PRIKAZI

NENAD DIMITRIJEVIĆ

DUTY TO RESPOND: MASS CRIME, DENIAL AND COLLECTIVE RESPONSIBILITY

(2011) Budapest-New York/ CEU Press, str. 211.

Nenad Dimitrijević (2011) *Dužnost da se odgovori. Masovni zločin, poricanje i kolektivna odgovornost*, preveli Dejan Ilić i Nenad Dimitrijević, Fabrika knjiga/Beograd, str. 356.

Nenad Dimitrijević se dugo bavi problemima tranzicione pravde, kolektivne odgovornosti i prevladavanja zločinačke prošlosti. Autor je svoje gledište formulisao, razrađivao i prerađivao u nizu pret hodno objavljenih tekstova. Konačno se pojavila i dugo očekivana knjiga posvećena ovoj temi. Knjiga nije samo prikupljanje onoga što je na drugim mestima već rečeno. Dimitrijević u njoj dorađuje svoju poziciju i delimično menja argumentaciju u pogledu moralnog značaja komunalnih veza kako bi pojačao svoj argument u prilog postojanja kolektivne odgovornosti za masovne zločine. Čak i prevod na srpski jezik nije samo prevod. Dimitrijević je na nekim mestima menjao i dopisivao tekst kako bi još više poja snio karakter argumentacije. Knjiga ima šire teorijske ambicije, ali je u nje nom središtu slučaj Srbije.

Knjiga ima četiri poglavlja. Prvo se bavi definisanjem problema i uvo đenjem osnovnih kategorija. Ideja je da se specifikuje posebna vrsta zlo čina koja će se dalje razmatrati i kontekstualizovati. To su masovni režim ski zločini činjeni u ime ideologije koja ima masovnu podršku. U drugom poglavlju se Dimitrijević razračunava sa teorijama koje smatraju da u periodima tranzicije nije neophodno otvoreno razračunavanje sa lošom prošlošću. On smatra da postoje i moralni i politički razlozi da se loša prošlost ne zaboravi i preuzme odgovornost za nju. Sledeća dva poglavlja su ključna za Dimitrijevićevu argumentaciju. Najpre, on dokazuje da kul turne razlike nisu prepreka za moralno i političko vrednovanje počinje nih zločina. Pripadnici grupa naprosto moraju da priznaju značaj komu nalnih i identitetskih veza, ali i da budu sposobni da nadiđu kulturna ograničenja i o vlastitoj poziciji sude prema univerzalnim standardima civilizovanog zajedničkog života. Ovo je osnova za njegovo shvatanje kolektivne odgovornosti. To je pozicija koja se u socijalno-epistemološkom

smislu približava teoriji Jirgena Habermasa (Jürgen Habermas), prema shvatanju odgovornosti Leri Meju (Lary May), a u moralno-psihološkom smislu teoriji Entoni Apije (Anthony Appiah). U poslednjem delu se poentiraju prethodni konceptualni napor: postoji nejednako distribuirana kolektivna odgovornost za masovne zločine određenog tipa jer teška zlodela obeležavaju identitet grupe. Od te odgovornosti nisu izuzeti ni pristojni ljudi.

Dimitrijevićeva pozicija uvek je bila jasna: zločin je zao čin i treba ga tako tretirati. Masovni zločin je posebna kategorija zlog dela. Postoji moralna obaveza da se masovni zločin prepozna kao takav, učini sve da se nadoknadi gubitak žrtvama i osude počinioci. To je odgovornost cele grupe kojoj pripadaju počinioci. Propust da se to učini moralno obeležava sve pripadnike grupe. Polazna pozicija je takođe jasna. To su univerzalne liberalne vrednosti. Metodološki pristup je usmeren na to da se ove vrednosti kontekstualizuju u slučaju prelaska iz neliberalnog u liberalno-demokratsko društvo, u posebnom slučaju, kada je to društvo obeleženo teškim istorijskim nasleđem iz bliske prošlosti. Dimitrijević gradi pojmovni okvir pomoću koga će biti moguće da se sa moralnog i političkog gledišta procene učinci loše prošlosti na demokratizaciju društva i režima.

Problem ove pozicije, sa kojim se Dimitrijević otvoreno suočava, jeste potencijalna nesaglasnost pripisivanja kolektivne moralne odgovornosti i liberalne argumentacije koja se koristi. Teškoća se sastoji u kontraintuitivnosti teze da je moguće nekome pripisivati odgovornost za delo koje je počinio neko drugi, čak i kada ne postoji moralno značajna kauzalna veza između pojedinca i počinjenog dela. Dakle, potrebno je izneti razloge zašto su i pristojni ljudi, koji nemaju neposredne veze sa zločinom (čak i oni koji su mu se opirali), odgovorni i da ta odgovornost proizilazi iz pripadnosti grupi. Pri tome, autor odbija da pripíše nezavisnu moralnu vrednost zajednici, što bi bio lakši put. On pokazuje da postoje neki zadati aspekti individualnog identiteta koji zavise od kulture grupe u kojoj je pojedinac socijalizovan i da oni imaju moralni značaj. To, međutim, ne znači da su ovi identiteti nepromenjivi i vredni kao takvi. Oni proizvode moralnu obavezu za pojedica da se suoči sa aspektima svog života koji nisu rezultat njegovog izbora. Pojedinci naprosto plaćaju cenu za to što se nalaze u nedobrovoljnim, ali moralno značajnim odnosima sa drugim ljudima.

Dimitrijević upotrebljava niz pojmova kako bi upostavio ovu vezu. On najpre pravi pojmovnu razliku između režimskih i kolektivnih masovnih zločina i karakteriše slučaj Srbije u ratovima devedesetih kao slučaj populističkog režimskog masovnog zločina. Zlodelo je bilo deo politike režima, ali režim je, iz ideoloških razloga, uživao većinsku podršku građana *da vrši zločine*. Ovo je delom empirijska teza koju je teško konkluzivno osporiti ili odbraniti, ali valjanost Dimitrijevićevog argumenta ne zavisi od toga.

Za empirijsku verifikaciju je dovoljno da su se masovni zločini dogodili i da su se pravdali na ideološki način, a pitanje je kakav moralni i politički stav grupa zauzima prema njima i kakvo opravdanje nudi za njih. Zbog toga nije valjan argument o „objektivnoj iluziji“ ili pozicionim ograničenjima koja su politički i kulturno nametnuta. To je neprihvatljiva verzija moralnog relativizma. Takva vrsta argumentacije, u teškim slučajevima poput masovnih zločina, stvara moralnu konfuziju, vodi do gubitka orijentacije i poricanja zločina. Poriče se ono što je očigledno: činjenica da su neki ljudi neselektivno ubijani samo zbog onoga što jesu. Zbog toga je „pozicionu racionalnost“ partikularističkih pozicija potrebno nadgraditi univerzalnim elementima.

Ova vrsta argumentacije zahteva vođenje trostrukog moralnog dosijea svake osobe: kao (ograničeno) autonomne ličnosti, kao pripadnika grupe i kao dela čovečanstva. Svaka od ovih uloga nosi vlastite terete i odgovornosti i potrebno ih je uskladiti. Veliki problem predstavljaju radikalne situacije. One narušavaju ravnotežu koja je postojala kroz društveno stabilizovane obrasce. Takve situacije zahtevaju redefinisane ličnih izbora i moralno bitnih veza sa drugim ljudima. Dimitrijevića posebno interesuje na koji način situacija masovnog zločina počinjenih u ime grupe pogađaju sve pripadnike grupe. Njegova teza jeste da takva zlodela bacaju ljagu na sve pripadnike grupe jer kaljaju ime (identitet) grupe, sa čijim pripadnicima svaki pojedinac stoji u bitnim vezama. Identitet u ovom kontekstu označava strukturisan skup moralno bitnih, normalizovanih obrazaca opravdanja i ponašanja koje pripadnici grupe slede. Zbog toga svaki pripadnik grupe ima obavezu da vodi računa o moralnom dosijeu grupe i preuzme odgovornost za postupke koji narušavaju ravnotežu celokupnog moralnog dosijea osobe. Izuzimanje nije opcija, a nečinjenje legitimizuje novu (zločinom obeleženu) ravnotežu.

Ovo je bogata knjiga u kojoj se argumentacija pažljivo vodi od jedne tačke do druge, sve do željenog cilja. Kao u svakom lancu i tu ima slabijih i jačih karika. Istakao bih jednu teškoću, uz rizik pojednostavljivanja i nanošenja nepravde Dimitrijevićevoj iznijansiranoj argumentaciji. Ona se tiče kolektivizacije pojma odgovornosti pomoću pojma identiteta. Pretpostavka je da se sve što se može reći o postupku P, ukoliko spada u domen nečije moralne odgovornosti, može reći i o osobi/grupi u čiji domen odgovornosti on spada. To bi značilo da bi neko, ko je počinio zlo delo, imao ne samo odgovornost da položi račun i plati cenu za počinjeno delo, nego i odgovornost da dokaže svoj nezločinački identitet. U kolektivima, zločinački potencijal i identitetsku snagu imaju prihvaćeni legitimacioni obrasci ponašanja: šta je to što je moralno i politički dopušteno, a šta ne. Ovo može imati neobičnu posledicu u tome da se pripisivanje odgovornosti za počinjena nedela pretvori u pripisivanje odgovornosti za prihvaćene

sheme saradnje koje važe u nekom društvu. Rasprave o moralno odgovornom tumačenju prošlosti u tom slučaju se pretvaraju u rasprave o identitetima i pripisivanju odgovornosti bez jasnih veza sa počinjenim nedelom. Time prihvatamo tezu da su granice moralne i političke odgovornosti već iscrtane (na primer, civilizacijskim, liberalno-demokratskim ili nacionalnim dostignućima). Pojam odgovornosti ima tu nezgodnu osobinu da to ne dopušta. Pojam odgovornosti je, kako Dimitrijević s pravom uočava, relacionalni pojam. Njime se uspostavlja jedna vrsta moralne topografije prema kojoj se definišu nesimetrični i nerecipročni odnosi. Odgovornost osobe ili grupe dobrim delom zavisi od položaja koji zauzima i moći koju poseduje. Zbog toga je poopštavanje odgovornosti zbirnim pojmovima kao što je (ma kako definisani) kolektivni identitet, uvek rizična upotreba zamenice „mi“. Suočavanje sa pitanjima koje Dimitrijević postavlja svakako je neophodno i odgovori se moraju dati, ali se čini da uvođenje pojma identiteta značajno sužava (ili beskrajno širi) raspravu o prikladnom ključu za njihovo dešifrovanje.

Na kraju, bez velikog rizika, može se tvrditi da je ovo jedna od najozbiljnijih i najboljih knjiga napisanih o ovoj temi, slagali se sa njenim zaključcima ili ne. Za većinu će oni svakako biti neprijatni. Ono što je najveća vrednost knjige jeste njeno otvoreno i konzistentno suočavanje sa najtežim pitanjima vezanim za teorije tranzicione pravde i prevladavanja loše prošlosti. Za razliku od mnogih knjiga na slične teme, kod Dimitrijevića nema zaobilaženja teških pitanja ili davanja nejasnih i lakih odgovora. Uostalom, jedna od Dimitrijevićevih poenti jeste da se ova pitanja i ne mogu zaobići, ona se uvek iznova sama postavljaju. Može se samo bežati od odgovora, a to može imati veoma loše posledice. Nakon više od petnaest godina od završetka ratova u bivšoj Jugoslaviji, loša prošlost još uvek ostavlja duboke moralne i političke tragove. Višeslojno nasleđe loše prošlosti verovatno će još dugo opterećivati naše živote, posebno ako budemo bežali od njegove artikulacije i preuzimanja odgovornosti.

Ovo je knjiga koja uspostavlja veoma visok standard argumentacije. Možemo se samo nadati da posle ove knjige nećemo čitati radove koji više liče na lupanje u bubnjeve ili „dreku na papiru“ nego na ozbiljnu raspravu o odgovornosti. ¶

ĐORĐE PAVIĆEVIĆ

STOJAROVÁ, VĚRA / EMERSON, PETER (ED.)

PARTY POLITICS IN THE WESTERN BALKANS

Routledge, New York, 2010., str. 228.

Strankama i stranačkim sustavima država Zapadnog Balkana do sada nije bila posvećena cjelovita publikacija, premda je prošlo dvadesetak godina otkako su u tim državama oformljeni višestranački sustavi. *Party Politics in the Western Balkans* tako je prvi zbornik (i, općenito, knjiga) koja se u potpunosti bavi stranačkom politikom u regiji koja se pak najčešće opisuje formulom „bivša Jugoslavija – Slovenija + Albanija“. Uredili su ga Věra Stojarová, s Masarykova Sveučilišta u Brnu i Peter Emerson, direktor Bordina instituta, međunarodne nevladine organizacije sa sjedištem u Belfastu, iako se, mjereno brojem objavljenih priloga, lako dolazi do zaključka kako je zbornik u većem dijelu uradak istraživača iz Brna, Stojarove i Jakuba Šeda, uz značajne tekstove Floriana Biebera i Daniela Bochslera. Zbornik je kombinacija tematskih tekstova i priloga o stranačkom sustavu svake pojedine države u regiji, i kao takav svakako predstavlja popunjavanje praznine u suvremenoj politološkoj literaturi kad je u pitanju stranačka politika u regiji Zapadnog Balkana.

To je, međutim, i jedini doprinos ove publikacije. Konceptijski i analitički zbornik i većina njegovih tekstova pate od ozbiljnih nedostataka i manjka ambicioznosti autora. Ponajprije, bez obzira na jasne regionalne granice studije, u zborniku se uopće ne tematizira pitanje analitičke smislenosti takvoga „regionalnog pristupa“ strankama i stranačkim sustavima. Što čini zajednička obilježja tih država i društava? U čemu se politika Zapadnog Balkana općenito razlikuje od ostatka postkomunističkog svijeta? Postoje li neka očekivanja (hipoteze) prema kojima bi se stranačka politika u regiji morala razvijati na poseban način ili se na temelju postojećih teorija o postkomunizmu očekuju razlike u stranačkom razvoju pojedinih država regije? Steže se dojam da su urednici izbor država napravili prema jasnom vanjskopolitičkom kriteriju Europske Unije za države-nečlanice jugoistočne Europe, ne pokazujući pritom na koji se način ta činjenica povezuje sa stranačkim razvojem,

te zanemarujući sve ostale faktore i propuštajući da svoju analizu uklope u bilo kakav teorijski okvir.

Drugi se konceptijski problem odnosi na strukturu samog zbornika. Spajanje prvoga, tematskog, dijela i drugog dijela koji se odnosi na opise pojedinih stranačkih sustava promatranih država već je sam po sebi problematičan i svakako bi zbornik dobio na kohezivnosti da se izabrala samo jedna vrsta tekstova. Kad se, uz to, sagledaju teme od kojih se sastoji prvi dio knjige, teško se ojeti dojmu da je izbor rađen bez jasnih kriterija. Ako se i složimo da su cjelina o nacionalističkim strankama (Stojarová) i ona o nacionalnim manjinama u stranačkom sustavu (Bieber) posebnosti zapadnobalkanskoga stranačkog razvoja, kako u to uklopiti temu o nasljedstvu komunističkih stranaka u regiji (Stojarová), koja je zajednička svim postkomunističkim zemljama ili, još izravnije, članak o povezanosti izbornog i stranačkog sustava (Emerson/Šedo), temu općenito važnu za bilo koju demokratsku državu? Zašto je sam izbor zaustavljen na ovim četirima temama i nije uvrstio još neke poput, primjerice, rascjepa i stranačkog sustava, teme koja zasigurno predstavlja značajnije objašnjenje stranačkog razvoja u regiji od institucionalnog objašnjenja učinaka izbornih sustava?

Analitički gledano, najveći broj tekstova u zborniku izveden je na sasvim deskriptivnoj razini, gdje se bez posebnih teorijskih okvira, pa ni klasifikacijskih shema, vrlo plošno donose suhe činjenice o razvoju pojedine stranke ili stranačkog sustava. Ovo je osobito izraženo u *country-chapters*, koji izgledaju kao da su pisani za odrednicu na Wikipediji, a ne kao iole ozbiljnija analitička zadaća, tako da najava iz uvoda da je „u pojedinačnim poglavljima o zemljama korišten deskriptivni pristup, upotpunjen empirijsko-analitičkim“ (str. 4) izgleda često kao nedostižan ideal. Ovdje je potrebno naglasiti da članci Floriana Biebera i Daniela Bochslera ipak bitno odudaraju od ostalih, i bilo da je riječ o tematskom poglavlju (*National minorities in the party system*) ili slučajevima pojedinih država (*The party system of Serbia*, *The party system of Montenegro* i *Regional party systems in Serbia*), ipak nude i analitički i stilski znatno uređenije i sadržajnije doprinose, otprilike onakve kakvi bi se očekivali za ovakvu vrstu edicije.

Mnoge studije objavljene do sada, a koje su se barem dijelom odnosile na stranačke sustave regije, pogotovo pisane prije desetak godina i više, donosile su ne mali broj ozbiljnih činjeničnih pogrešaka, koje su ostavljale dojam nedopustive površnosti autora i nepoznavanja materije kad je riječ o državama regije. Jednim dijelom te su pogreške bile rezultat nedostatnih, nesređenih, nepreciznih ili kontroverznih izvora podataka o izbornim i stranačkim procesima, koji nisu izgledali puno bolje ni kad se radilo o društvenim fakultetima i institutima u zemljama regije. Od toga doba stanje se ipak popravlja pa, bez obzira na trajni manjak neposrednih

izvora podataka u regiji, što spominju i sami urednici, tekstovima u zborniku možete prigovoriti samo na manjim sporadičnim nepreciznostima ili pogrešno navedenim činjenicama ili podatku. Veći problem nastaje kad autor neselektivno ukazuje i pridaje važnost akterima ili procesima koji, objektivno, ne predstavljaju bitne činjenice za razumijevanje političkih procesa i izgradnje stranačkog sustava u regiji. Na primjer, spominjanje administrativne zabrane registriranja Komunističke partije Hrvatske 2005. ili Komunističke partije Subotice u Vojvodini, politički potpuno efemernih aktera koje ne pamte ni bolji poznavatelji političkih procesa u državi, daju čitatelju sasvim pogrešan dojam o bitnim akterima i političkoj dinamici u nekom sustavu. Posljedica je to nedovoljno ozbiljno shvaćenog *par excellence* politološkog stava da se strankama smatraju samo relevantne stranke nekog sustava, kao i činjenice da se regijom bave istraživači koji nisu u svakodnevnom „živom“ doticaju s političkim događanjima u regiji.

Bez obzira na to da zbornik donosi pregršt informacija o stranačkom životu regije, bitnih za svakoga tko se tek upoznaje s političkim procesima na Zapadnom Balkanu, sveukupno gledajući riječ je o razmjerno mršavom uratku za objavljivanje u tvrdim koricama. ¶

GORAN ČULAR

NEVEN CVETIĆANIN

EPOHA S ONE STRANE LEVICE I DESNICE

Službeni glasnik, Institut društvenih znanosti Beograd, 2008., 703 str.

Neven Cvetićanin, politički teoretičar s Instituta društvenih nauka u Beogradu, odlučio se pozabaviti gotovo neiscrpnom temom, mijenom 'političkog polja' našeg vremena. Cvetićanina ponajprije zanima istrošenost moderne, napose pojmovne dihotomije ljevica-desnica. Kako smo često suočeni s dvojabama o političko-ideološkom profilu neke političke stranke, pokreta ili pak pojedinca, tema za koju se Cvetićanin odlučio ima, ne samo teorijsku, nego i popriličnu praktičnu važnost. Isto je tako hvale vrijedna njegova namjera da u novonastalim okolnostima poradi na iznalaženju „novih pojmova koji bi korespondirali s novim činjeničnim stanjem“ (15).

Istraživanje radikalne mijene 'političkog polja' bilo je popularno među istraživačima, napose političkim teoretičarima, tijekom devedesetih godina. Teoretičari različitih teorijsko-političkih opredjeljenja pokušavali su dokučiti političke, ekonomijske i kulturne posljedice sunovrata komunizma po modernost kao paradigmu. Najprije se pojavila priča o 'kraju povijesti' (Fukuyama), koja je kasnije prešla u 'pronalaženje političkoga' odnosno njegovu 'transformaciju' (npr. Beck, Meyer, Agamben, Giddens...). Razmjerno je popularna bila i priča o 'metapolitici' (Benoit, Beck, Rancière, Badiue...) odnosno 'kraju politike' (Boggs...). Možda je upravo 'metapolitika' ključni (i razmjerno novi) pojam koji je odredio 'duhovno' stanje toga vremena, kao stanje traženja, pa i meteža, otvorenog novim političkim učenjima i praksama. Ili, kako to kaže Beck, svojevrsnu 'politiku politike'. Zanimljivo je da Cvetićanin u svojoj neobično opsežnoj knjizi (703 str.) nije pokazao, osim referiranja na Fukuyamu i Giddensa, zanimanje za postignuća ovog 'žanra'.

U 'Uvodu' knjige on polazi od tvrdnje da "živimo u vremenu sveopće politizacije", kad „politika počinje da se prelijeva preko svojih granica i ulazi, nažalost, u sve pore života“ (2008: 13). Uvjeren je da je ova teza naširoko prihvaćena, počevši od 'monumentalnih teoretičara starog kova'

(Carl Schmitt) do predstavnika 'nove političke sociologije' (Keith Nash). Cvetičanin pritom očito zanemaruje činjenicu da se barem zadnjih dva desetak godina više govori o 'kraju' odnosno 'povlačenju politike'. Nejasno je kako politika zalazi „u sve pore života“ ako je, primjerice, u posljednjih tridesetak godina bitno ograničen utjecaj države na ekonomske odnose, a zbivale su se i znatne promjene u sferi sigurnosti. Da bi osnažio svoju tezu o 'sveopćoj politizaciji' današnjice, poseže za Schmittom iz spisa *Pojam političkoga*. O tome kako Cvetičanin vidi „sveobuhvatnost političkog kao takvog“ dalo bi se raspravljati, ali prije svega treba reći da su za tumačenje današnjih prilika značajniji neki drugi spisi ovoga političkog teoretičara. Za zadnja se desetljeća aktualnijim čini ono što Schmitt, primjerice, kaže u spisu *Politička teologija*: „Ništa danas nije modernije od borbe protiv političkoga. Američki financijeri, industrijski tehničari, marksistički socijalisti i anarho-sindikalni revolucionari ujedinjuju se u zahtjevu da se mora odstraniti neobjektivna vladavina politike nad objektivnošću privrednog života. Treba da postoje još samo organizaciono-tehnički i ekonomsko-sociološki, a ne više i politički problemi“.

Kako Cvetičanin u Schmittu vidi „vjerojatno najvećeg teoretičara politike 20. stoljeća“ (455) ne čudi da ga 'forsira': „osnovno razlikovanje prijatelja i neprijatelja koje određuje prostorno polje na prostoru Europe – u prethodna dva stoljeća ići će linijom razdvajanja političke ljevice i političke desnice“ (20). Osim što se Cvetičanin i ovdje nastavlja ovim autorom koristiti bez nekog posredovanja, treba reći da je neobično što se ne slaže da „između prijatelja i neprijatelja uvijek postoji egzistencijalni jaz“ (16). Ako nema takvog jaza, onda nema potrebe za Schmittom, odnosno za prijateljem i neprijateljem. Naime, ovaj pojmovni par nema puno smisla ako je desupstancijaliziran. Nejasno je zašto autor knjige, koji tvrdi da promiče „precizna pojmovna određenja“ (25), inzistira na ovom pojmovnom paru, a ne želi prihvatiti njegove konzekvencije.

Na stotinama sljedećih stranica Cvetičanin razmatra, polazeći od Francuske revolucije, različite primjere 'političke ljevice' i 'političke desnice'. Ovu revoluciju vidi kao temeljni događaj moderne u kojem se ljevica uspostavila kao 'snaga akcije', a desnica kao 'snaga reakcije'. Nije zainteresiran za sustavnu raspravu o vrijednosnim aspektima ovih pozicija nego se uglavnom koncentrira na idejno-povijesne prikaze aktivnosti „'jakih' historijskih djelatnika, koji će biti presudni za razvoj političkih ideja i političkih okolnosti, pa tako i onih o ljevici i desnici“ (38). Treba reći da ti prikazi donose zanimljive pojedinosti iz života različitih 'historijskih djelatnika', teoretičara i praktičara, počevši od Rousseaua, Marxa, Engelsa, Milla, Hitlera, Staljina... . Ipak Cvetičaninu je puno više stalo do teoretičara i političkih djelatnika koji se na različite načine udaljuju od onog što on drži idealtipskom ljevicom odnosno desnicom. Oni naime pripadaju

‘funktionalnoj postideološkoj politici’ koja „u konkretnom političkom smislu ide trasom“ (604) od Bismarcka, Gladstonea do Kissingera odnosno Putina. Ovom zanimljivom društvu pridružuje se ‘intelektualna postideološka linija’, od Spinoze, Tocquevillea, Nietzschea, Schmitta.... . Cvetičanin ovim maneuvima naglašava praktičizam i eklektičizam i tako se suprotstavlja „svim ideologiziranim slikama svijeta,“ (606). Time pristaje uz one kritičare moderne koje se već desetljećima naziva ‘europskom novom desnicom’ (najbolje je predstavlja Alain de Benoist). A to je itekako ideologijska pozicija, tako da Cvetičaninu ne pomaže samoproglašena neideologiziranost. Zanimljivo je da se kod Cvetičanina o ovoj razmjerno utjecajnoj vrsti desnice ništa ne može pročitati.

Cvetičanin naravno smatra da u novoj ‘epohi’ pojmovi ljevice i desnice gube svoju eksplanatornu funkciju, prepustajući polako scenu nekim drugim pojmovima. No, kad treba dati konačnu ocjenu stanja, onda je suzdržaniji („ta razlika nije više od suštinske važnosti“) i tada nastoji tek „anticipirati jedan mogući tok događaja“. Cvetičanin želi dati prigodu pojmu ‘postgrađanski centar’ kojim naglašava da danas nema velikih i socijalnih i političkih sukoba (‘revolucije, svjetski ratovi ili masovni pogromi’). Svi se dakle „guraju u ‘globalni postgrađanski centar’“ što nam „svjedoči o ‘kraju ideologija’ ali u suštini o supremaciji samo jedne ‘ideologije’ – one globalnog centra...“ (567). Jedini otpori dolaze od skupina koje djeluju ‘iz frustracije’ i prihvaćaju nasilne metode (‘novo barbarstvo,’ odnosno globalni terorizam, agresivne supkulture, navijači i organizirani kriminal...). Pojmom ‘postgrađanski centar’ zapravo se označava ono što se u pripadajućoj literaturi najčešće naziva ‘postdemokracijom’. Posrijedi je vladavina elita u današnjoj predstavničkoj demokraciji u kojoj se gotovi svi otpori nazivaju ‘populizmom’. Ovaj se poredak obično povezuje s ‘neoliberalizmom’. To čini i Cvetičanin. Kako neoliberalizam najčešće nastoji reducirati funkcije politike i primijeniti tržišnu logiku na gotovo sve sfere ljudskog djelovanja, nije jasno zašto Cvetičanin na samom početku knjige kaže da politika danas zalazi „u sve pore života“. Po svemu sudeći, početak i kraj knjige u znatnom su nesuglasju.

Kao rješenje za ‘postgrađansko stanje’ Cvetičanin predlaže svoju ‘postideološku trilogiju’. Ta je kombinacija postavljena po uzoru na Daniela Bella, po formuli ‘liberal u politici’, ‘socijalista u ekonomiji’ i ‘konzervativac u kulturi’. Kao ‘liberal u politici’ ostao bi u okviru liberalnog konstitucionalizma, odnosno pravne države. Doduše, traži i rješenja kako prevladati demokratski deficit i obuzdati ‘ekspertokraciju’ koja je sve udaljenija od građana. Drugi dio njegove ‘trilogije’ odnosi se na stav ‘socijalista u ekonomiji’, što znači odgovarajućim poreznim zakonima „ujednačiti sistem distribucije dobara“ (613). I naposljetku, ‘konzervativac u kulturi’ trebao bi omogućiti da „područja duha i stvaranja ne podliježu demokratskim zakonima“ (614).

Pitanje je koliko predložena 'trilogija' mijenja stanja stvari koje vrijede posljednjih desetljeća? Primjerice, biti 'socijalist u ekonomiji' za njega ne znači dokidanje ili barem relativizaciju privatnog vlasništva putem demokratizacije ekonomije. Socijalizam je ovdje tek „moralni korektiv, a ne konstitutivna ideja“ (613). Cvetičanin 'u ekonomiji' tako ostaje u okviru onoga što je i dosad manje ili više vrijedilo, napose u europskim kontinentalnim državama. Isto je tako kad kao 'konzervativac u kulturi' promiče 'prave' vrijednosti koje počivaju na autoritetu „kvalitete kao neponovljivosti individualnog stvaranja“ u okviru jedne tradicije odnosno 'duhovnog kruga' (615). Kad je posrijedi politika, osim pravne države, on spominje i referendum. No, to ne znači i neku sveobuhvatnu demokratizaciju budući da se tim instrumentom političari već ionako povremeno služe da „od građana dobivaju mandat“. Kako spomenuta 'trilogija' ne promiče širu demokratizaciju spomenutih sfera djelovanja, ona, iako naglašeno konzervativna, zapravo ne odstupa od današnjega postdemokratskog 'konsenzusa'.

Upada u oči to što Cvetičanin ne želi svojim potencijalnim čitateljima ostaviti previše prostora za samostalnu procjenu. Primjerice, samouvjereno nam sugerira da će njegova knjiga „ponuditi jednu autentičnu argumentaciju“, a korišteni teorijski sklopovi će se „ukazati kao moćne analitičke kategorije“ (30). I da ne bi bilo zabune, on probleme političkog prostora „ne tretira na klasičan, već na jedan inventivan način“ (26). Sam stil pisanja ove goleme knjige podređen je ambiciji da se „naučna naracija napravi dostupnijom 'zdravom razumu' i pažnji čitaoca...“ (39). Posljedica ovog stava je 'esejističko-literarni' stil pisanja ove vrste: „Morrison nasuprot svom ajzenhauerovskom ocu (otac mu je bio konzervativni američki oficir visokog ranga, admiral) afirmira jednu novu-staru vitmenovsku Ameriku koja je pozvana da se vrati svojoj nekadašnjoj istini koju je volio stari Tocqueville, dok Hendrix, po majci Indijanac, a po ocu crnac, svojim ritmovima, nadovezujući se na Morrisona, upućuje poziv onoj manjinskoj 'obojenoj' Americi, o čijoj ugroženosti pred tiranijom bele većine je govorio opet upravo Tocqueville“ (541, 542). Ovakav stil pisanja i izražena sklonost ponavljanju nekih, u osnovi, općih mjesta jako utječu na opseg ovog djela. Posebna je priča preobilje riječi kojima se, u ne baš malom broju rečenica, ista stvar kazuje (pre)više puta: „Ovako dolazimo do zaključka našeg rada, odnosno do finalnog svođenja računa poduzetog istraživanja, u kojem nam valja zaključke pojedinih poglavlja i cjelina povezati u jedan konačan stav“ (591).

Jasno je da se Neven Cvetičanin upustio u avanturu kad je najavio da će se baviti svim onim što se odnosi na epohalnu mijenu političkog polja. Treba uvažiti njegov pokušaj s pojmom 'postgrađanski centar' iako se moglo iznaći i sretnije rješenje. Isto tako na određen način treba respektirati što je nekako uspio zadržati nadzor nad silnim stranicama koje je ispisao. No, ipak je upao u zamku koje je od početka bio svjestan.

Mislio je naime kako je dovoljno da „revnosno pazi da ne prekorači granicu svog predmeta“ (27). Problem ipak nije bio u prekoračenju granice, nego u tome što je predmet već bio preambiciozan. Dodatna je poteškoća to što Cvetičanin nije baš entuzijastičan u praćenju stanja u svom žanru, a što bi ga vjerojatno navelo na racionalizacije. Ostaje dojam da je upao u „široke elaboracije, koje uvijek rezultiraju površnošću“ (27). Upravo ono što je htio izbjeći! ¶

TONČI KURSAR

RADOŠEVIĆ, DUBRAVKO (UR.)

KRIZA I EKONOMSKA POLITIKA: POLITIKA I EKONOMIJA RAZVOJA HRVATSKE

esenski i Turk, Zagreb, 2010., str. 276.

Ne treba previše naglašavati da se u Hrvatskoj propituje sve što se dugo smatralo neupitnim i da u tome prednjači u tzv. regiji. No, jedno je području bilo dugo izvan dohvata kritike. Posrijedi je ekonomska politika hrvatske vlade i pripadajućih institucija. Dakako da je uvijek bilo onih koji su kritički govorili o neoliberalizmu, odnosno ekonomskoj politici Vlade te onoj Hrvatske narodne banke. No, sve je to bilo sporadično i, što je možda važnije, neprisutno u medijima. To izgleda nije previše obeshrabrilo skupinu hrvatskih ekonomista-intervencionista čiji su radovi objavljeni u knjizi *Kriza i ekonomska politika: politika i ekonomija razvoja Hrvatske*, koju je uredio zagrebački ekonomist Dubravko Radošević. U Hrvatskoj do sada praktički nije bilo dijaloga ovih ekonomista s onima koji su skloni neoliberalnim idejama, nego je svaka „škola“ zagovarala svoje teze manje-više bez ‘kontakta’ s onom suprotnom. Ova se publikacija stoga može sagledati i u svjetlu knjige *Hrvatska na raskrižju: izazovi dugoročnog razvitka u konkurentnom okružju* (2007.) čiji su urednici Ante Čičin-Šaina i Velimir Šonje poznati promicatelji neoliberalne ideje. Izbijanjem krize u Hrvatskoj 2009. odnosno 2010. otvorio se veći javni prostor za artikulaciju intervencionističkih ideja, pa tako i za spoznaje zastupljene u ovoj knjizi. To se očituje u prisutnosti ovih tema u ljevičarskim medijima kao što je h-alter.org, zastupljenosti socioekonomskih tema u nacrtu strategije nacionalne sigurnosti i sl.

Knjiga se sastoji od predgovora i uvoda te triju glavnih dijelova u kojima je raspoređeno deset priloga različitih autora. Ukupno sadržava 276 stranica. Prvi dio knjige (Kritika ekonomskog neoliberalizma u Hrvatskoj) ima četiri priloga: 1. Prosudba Memoranduma o ekonomskoj i financijskoj politici hrvatske Vlade i HNB-a upućenog MMF-u (Zvonimir Baletić, Mato Grgić, Vladimir Lasić, Ivan Lovrinović, Božo Marendić, Dubravko Radošević i Stjepan Zdunić), 2. Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije u Hrvatskoj (Vojmir Franičević), 3. Hrvatska na prekretnici: socijalna država ili neoliberalizam (Dubravko Radošević), 4. Ekonomski

liberalizam i ekonomska znanost (Zvonimir Baletić). Drugi dio nosi naslov Kriza i nova ekonomska politika te sadržava također četiri priloga: 5. Kriza i antikrizna politika (Zvonimir Baletić), 6. Hrvatska i nova ekonomska politika (Dubravko Radošević), 7. Posebnosti hrvatske monetarne politike (Stjepan Zdunić), 8. Fiskalna politika europskih tranzicijskih zemalja u uvjetima recesije (Saša Drezgić). Treći dio (Hrvatska ekonomska politika i Europska unija) postavlja Hrvatsku u kontekst Europske unije te sadržava dva priloga: 9. Hrvatska tranzicijska konvergencija (Dubravko Radošević i Stjepan Zdunić) i 10. Politika stabiliziranja kapitalnih tokova u uvjetima visoke zaduženosti Hrvatske u inozemstvu (Dubravko Radošević).

Ključna područja koja knjiga obrađuje jesu monetarna i fiskalna politika, socijalna država, tip kapitalizma koji prevladava u Hrvatskoj te ekonomski aspekti pristupa Hrvatske Europskoj uniji. Pritom autori iznose alternativna (reformistička) rješenja koja bi se u Hrvatskoj, prema njima, trebali provoditi. Eminentnom timu znanstvenika legitimitet i „težinu“ preporuka umnogome podižu akademik Zvonimir Baletić, Stjepan Zdunić te Dubravko Radošević. Naime Baletić i Zdunić su bivši ministri u Vladi, a potonji je, uz Radoševića, bio i savjetnik prethodnog predsjednika Republike Hrvatske. Ne može se reći da knjiga izlaže precizan recept kako ekonomski urediti državu – to bi bilo previše za očekivati od bilo koje publikacije. No, autori dijele uvjerenje da su monetarna i fiskalna politika ključne u postavljanju temelja novoga, socijalno osjetljivoga, socioekonomskog sustava. Mnogi od autora ove knjige svoja državno-intervencionistička rješenja zagovaraju već godinama unatoč prevladavajućoj doktrini MMF-a u 1990-ima te 2000-ima koja je sugerirala i nametala sveopću liberalizaciju zemljama koje su ispod razine BDP *per capita* bogatog Zapada. Tek nedavno, zbog globalne ekonomske krize, MMF je promijenio mišljenje te se počeo zalagati za intervencionističku politiku. Stoga bismo mogli reći da je ovo djelo „na liniji“ MMF-a, odnosno da predstavlja glavnu struju mišljenja gledano u globalnim okvirima. Međutim ne i u Hrvatskoj u kojoj se još uvijek primjenjuje ista neoliberalna politika koja je zemlju i dovela u krizu.

Baletić u uvodu apelira „Za novu političku ekonomiju“, u kojem spominje heterodoksne ekonomiste te pluralizam mišljenja u ekonomiji zauzimajući se za društvenu (a ne individualističku) perspektivu koja je zastupljena u ovom djelu. Prvi prilog daje dosta opsežnu prosudbu Memoranduma Vlade RH te HNB-a koja datira još iz 2001., a ključna je za razumijevanje i tadašnjeg i sadašnjeg stanja ekonomije. Već tada je bilo očito da Vlada te HNB nastavljaju provoditi neoliberalnu politiku u sklopu koje nema prostora za razvoj, nego samo za fiskalnu i monetarnu stabilizaciju te „strukturne reforme koje su usko povezane s privatizacijom i liberalizacijom“ (str. 35). Realni sektor se onda ovim mjerama zapravo mora prilagoditi. Nejasno je, ističu autori teksta, otkuda će proisteći razvojni impuls

u vidu povećanja zaposlenosti te ekonomskog rasta ako se memorandum bazira na logici ekonomike ponude. Smatraju da bi se, osim ponude, trebala poticati i potražnja. Drugi je prilog tekst Vojmira Franičevića koji ukazuje na politekonomske te moralne aspekte socioekonomskog sustava Hrvatske propitkujući njegov kapacitet za ekonomski rast. Takva je tema inače rijetkost u Hrvatskoj, ali je nužna da bi se spoznala struktura sustava te preporučile konkretne razvojne mjere. Na ovaj se prilog nadovezuje Radošević koji upućuje na ideološke i političke nositelje neoliberalnih ideja u Hrvatskoj zagovarajući jednu varijantu socijalno-tržišne ekonomije. Baletićev članak o liberalizmu odskače od koncepcije knjige, budući da se ne bavi Hrvatskom. On objašnjava ideološko-političke aspekte liberalne i neoliberalne ideje ističući da one nemaju razvojni karakter.

Drugi dio knjige bavi se krizom i antikriznim mjerama u Hrvatskoj te na samom početku donosi još jedan Baletićev članak koji krize stavlja u povijesni (idejni i faktički) kontekst osvrćući se na potrebu za antikriznom politikom u Hrvatskoj. Radoševićev (šesti) prilog bavi se specifičnostima krize u Hrvatskoj kritizirajući nositelje fiskalne i monetarne politike kojima se zemlju ne može izvesti iz krize. Štoviše, na djelu je pogrešan model rasta koji Hrvatsku stavlja u ovisan položaj. Zdunićev (sedmi) prilog elaborira o monetarnoj politici Republike Hrvatske te tvrdi da „bez politike deprecijacije, ukidanja djelovanja deviznih klauzula i resuverenizacije monetarnog sustava nema smislenoga rezultata u raspravi, ni smislene antirecesijske politike“ (197). Drezgic u osmom poglavlju analizira fiskalnu politiku europskih zemalja, odnosno njezina ograničenja zbog ostvarenih proračunskih deficita.

Treći dio knjige tematizira odnose na relaciji Hrvatska – Europska unija. U devetom prilogu Radoševića i Zdunića analiziraju se performanse Hrvatske i odabranih postsocijalističkih zemalja. U Hrvatskoj se primjenjuje ekonomska politika koja ograničava rast i razvoj. Izbavljenje iz takvog stanja – zbog smanjenog suvereniteta zemlje – više nije moguće ostvariti unutar granica nacionalne ekonomije. U zadnjem tekstu knjige Radošević elaborira kako kontrolirati kapitalne tokove na relaciji Hrvatska – inozemstvo, objašnjavajući mjere kontrole poslovanja banaka kao značajan faktor stabilizacije kapitalnih tokova.

Unatoč tomu što su ovi prilozi već bili publicirani, Radoševićevom su knjigom svi oni okupljeni na jednom mjestu. Na taj je način jedna drukčija ekonomska i socijalna filozofija mnogo dostupnija onima koji bi pozdravili promjenu ekonomske politike u Hrvatskoj. Prilozi su pisani akademskim jezikom, ali ipak dovoljno jasno da se ova knjiga može preporučiti širem čitateljstvu, odnosno svima koji se pitaju što nam nosi budućnost. Oni koji prate društvena događanja primijetit će da se ovom knjigom konačno može ‘prepoznati’ vjerojatno najznačajniji tabor kritičara sadašnje ekonomske

politike. Oni ne sustaju, nego idu dalje pa su u međuvremenu izdali i novu knjigu o stanju hrvatske ekonomije te preporukama za njegovo poboljšanje¹. S obzirom na njihovo iskustvo i ugled, svakako treba preporučiti da se prate njihovi javni nastupi i publikacije. To je bitno i za zemlje jugoistočne Europe, koje s Hrvatskom dijele neka obilježja sociokulturnog kapitala te razvojne dvojbe. ¶

VLADIMIR CVIJANOVIĆ

1 Naziv knjige je *Novac i ekonomski rast: Monetarna politika ekonomskog rasta i zaposlenosti*, a uredili su ju Drago Jakovčević, Ivan Lovrinović te Dubravko Radošević 2011.

UPUTE SURADNICIMA

(HRVATSKA REDAKCIJA)

Rukopisi se šalju redakciji časopisa elektroničkom poštom kao Word dokument na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anoniman rukopis (bez informacija o pošiljatelju), a u zasebnom elektroničkom dokumentu naslov teksta, ime i prezime (svih) autora i naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključne riječi i kontakt (adresa, elektronička pošta, telefon i faks). Sažetak (do 120 riječi) mora jasno naznačiti narav razmatranog intelektualnog problema, korišteni postupak ili argument i zaključke autora. Poželjna je dužina izvornog znanstvenog članka 6000 ili 8000 riječi (42 000 – 56 000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Prije slanja osvrta i recenzija neophodno se konzultirati s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sljedeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLJEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March): 115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.

UPUTSTVO SARADNICIMA

(SRPSKA REDAKCIJA)

Rukopise slati redakciji časopisa elektronskom poštom kao Word fajl na adresu perspektive@fpn.bg.ac.rs ili perspektive@fpzg.hr. Poželjno je priložiti anonimnan rukopis (bez informacija koje mogu identifikovati pošiljaoca), a u odvojenom fajlu posebnu stranu s naslovom teksta, imenom i prezimenom (svih) autora i nazivom ustanove u kojoj je autor zaposlen, ključnim rečima i kontakt informacijama (adresa, elektronska pošta, telefon i faks). Abstrakt (do 120 reči) mora jasno naznačiti prirodu intelektualnog problema koji se razmatra, upotrebljeni metod ili argument i zaključke autora. Poželjna dužina za izvorni naučni članak jeste od 6000 do 8000 reči (app. 42000-56000 slovnih znakova s razmacima), uključujući bibliografiju i napomene. Redakcija zadržava pravo da tekstove koji ne zadovoljavaju standarde ne uzme u razmatranje. Prikaze knjiga treba pripremiti na isti način, dužine do 700 reči (app. 5000 slovnih znakova s razmacima). Pre slanja osvrta i drugih vrsta tekstova konsultuj se s redakcijom.

STIL PISANJA REFERENCI I NAVOĐENJA IZVORA:

Reference se pišu u tekstu na sledeći način: (Dahl 1989, 45); (Geddes 1999, 134-43); (Linz 1975)

BIBLIOGRAFIJA NA KRAJU TEKSTA SE NAVODI NA SLEDEĆI NAČIN:

KNJIGE: Dahl, Robert. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press.

TEKSTOVI U ČASOPISU: Geddes, Barbara. 1999. „What Do We Know About Democratization After Twenty Years?” *Annual Review of Political Science* 27 (March):115-44.

TEKSTOVI U ZBORNICIMA: Linz, Juan J. 1975. „Totalitarian and Authoritarian Regimes.” In ed. Nelson Polsby and Fred Greenstein. *Handbook of Political Science*. Reading, MA: Addison-Wesley.